

Богумил Храбак

ЈУГОСЛОВЕНИ У ШВАЈЦАРСКОЈ 1915—1918

Док у неким питањима кад је реч о првом светском рату готово свечарски понављамо, са суженим инвентаром чињеница, исте ствари, југословенска историографија, иначе богата за поменуто раздобље, у неким тематикама није отворила ни питање, као да је реч о туђим неузораним лединама. Има истраживача који осећају да многе околности могу бити негативне по њихову нацију или територију, те се као неовлашћени браничи своје националне ствари понашају и према проблематикама као групама непогодних података: најупутније је скривати незгодну прошлост, јер се тако бар не мора изричито кривотворити обична људска или политичка истина. Југославија се несумњиво стварала на европским ратиштима, понајпре на онима на којима је храбра и искусна те добро вођена српска војска лила крв не само за ослобођење своје отаџбине. Али, посредно, борба за заједничку државу постојала је свуда тамо где су боравили и радили Југословени у иоле већем броју. У последње време подробније и стручно обрађено је америчко подручје, како САД тако и јужни Пацифик. Неутрална Швајцарска, од 1917. значајни терен мировних преговора и комбинација те већ због тога земља најинтензивнијег рада обавештајних служби оба ратујућа тора, — није добила чак ни полазни, сумарни приказ. Постоји и разноврсни шар царске а потом револуционарне Русије и посебно Сибира 1918—19, где је у вези с прославом октобарске револуције добијено доста добрих расправа; али, за преко 200.000 заробљеника Југословена, од којих је више хиљада учествовало у оружаном делу револуције (па и контрареволуције) још немамо целовите монографије. Међу преко 2.000 политичких емиграната, дезертера и избеглица радили су: Југословенски одбор са више, својих чланова, обавештајне установе српске владе и више на-

родних посланика, радикалска и самосталска страначка фракција, црнорукачки гласноговорници, црногорски династичари и противдинастичари, социјалдемократи, масони, централисти и федералисти, републиканци и монархисти, револуционари и конзервативци, расходовани државници, војни бегунци и симуланти, фаворити моћника и сиротиња, студенти са стипендијама, вечити студенти-политиканти, купљени и они који су једва скрпљали крај с крајем. Било је и аустроугарских и италијанских плаћеника и шпицлова, бугарских пријатеља итд. То људско и политичко шаренило у стагнативном гибању вреди рашчлањавати.

Овде је то покушано редуцирањем знатно већег рукописа (из 1984), коришћењем свеже покупљеним италијанским подацима, поред раније обрађених извора југословенске провенијенције. Француске и бечке архивалије дале су сасвим мало података. Обрада југословенских и страних листова и политичких часописа овде је само наговештена, јер анализа публицистичких написа и ставова тражи много простора. Ипак, изнесене су и многе сасвим непознате чињенице и околности.

I — Рад југословенских политичара у Швајцарској у првом периоду избеглиштва

Швајцарска је била једина слободна земља изван савезничких држава где су Југословени могли безбедно боравити ако нису желели да трпе ропство Централних сила.¹ Прву већу скупину Југословена у том алпијском подручју сачињавали су Словенци који су у првој половини маја 1915. приспели у Женеву; преко париског посланства Југословенски одбор (који је тих дана прешао у Лондон) предложио је да се зајемче потребна новчана средства како би др Алберт Крамер прешао у земљу кантона.² Од политичких људи из Србије у Женеву се већ тада бавио професор Божа Марковић. Њему се јавио др Анте Трумбић, председник Југословенског одбора из Лондона, молећи да Марковић изради у српској влади да се пријављеним добровољцима односно млађим Југословенима, којих је доста било у Швајцарској, омогући долазак у Србију, у легију коју је оснивао Одбор; тражена су средства за оне који су у Швајцарској оскудевали а који би, иначе, могли бити пребачени у Србију, за радну службу или за обуку у регрутном саставу; Милан Алачевић у Женеву

¹ Л. Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање (1914—1918)*, Београд 1935, 22—3.

² Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), Фонд Ј. М. Јовановића (у даљем тексту: 80), група: Преписка МИД и посланстава, Веснић из Париза 4/17.V 1915, са бр. 760.

био је задужен да пружи списак оних којима је била потребна потпора.³

Месеца јуна 1915. пребези у Женеви из свих југословенских земаља Хабзбуршке монархије солидарисали су се са изјавом избеглица Југословена у Нишу о пуном и недељивом српско-хрватском јединству.⁴ Они су, чим су се Бугари примакли рату, послали депешу бугарској влади у којој су протестовали против започињања новог братоубилачког рата, жалећи и за Сливницу и за Брегалницу, и исказујући своју веру у пораз савезника Бугарске али и пребацујући Бугарима што су се одлучили да буду немачко-турски помагачи. За хрватско-словеначке емигранте поруку је потписао члан Југословенског одбора др Јулије Газари.⁵

Првих дана септембра 1915. женевски чланови Југословенског одбора израдили су неку скицу о програму рада Одбора и њу је Милан Марјановић понео у Лондон да о њој већи део Одбора расправи и усвоји га. Деветог новембра из Рима кренули су за Париз и Женевеу Босанци Никола Стојановић, Мостарац, адвокат из Тузле, и Душан Васиљевић да, према интенцијама српске владе, сврше поверен им задатак са Трумбићем.⁶ Још пре тога у једној резолуцији (28. маја) Југословени из Женеве изјавили су да „везују своју судбину са Краљевином Србијом за сва времена на све прилике”, стварајући државу засновану на начелима народности. Ту „заклетву” су потом усвојили и насељеници Југословени Северне и Јужне Америке. Уједињена југословенска омладина у Швајцарској (са три председника — Перо Слијепчевић, др Љубо Леонтић и Владислав Фабјанчич) објавила је један језгровит манифест у коме се определила за унитарну државу са Србијом за који је предговор написао познати прашки професор и посланик бечког парламента Т. Г. Масарик; то је био југословенски програм који је полазио од историјског, етнографског, географског, економског и социјално-политичког становишта.⁷

Осмога октобра ђолитијевска *Стампа* објавила је вест из Лугана да Југословени из Женеве, као и други њихови сународ-

³ АЈ, 80, Преписка са Југословенским одбором преко лондонског посланства, А. Трумбић из Лондона 23.VI/6жVII 1915 Б. Марковићу у Женеви.

⁴ Правда (Београд) 13/26.VI 1915, 2.

⁵ Bulletin Yougoslave (Paris) №1, 1.X 1915, 2. — Крајем 1915 у Женеви се већ налазио и Г. Грегорин (АС, ПО—1915, фасц. XXII, Пов. бр. 1518.

⁶ АЈ, 80, Преписка између МИД и посланстава, М. Веснић из Париза Нишу 21.VIII/3.IX 1915; Љ. Михаиловић из Рима 27.X/9.XI 1915, са бр. 418.

⁷ Б. Лазаревић, *Југословенски документи*, Загреб 1919, 17; Ф. Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1918*, Загреб 1920, 43—4 — Поменути манифест изашао је у првој половини 1915. у Паризу као књижица под називом „L'unité yougoslave” (М. Паулова, *Југославенски одбор*, Загреб 1925, 95—6).

ници на Западу, воде противиталијанску пропаганду, желећи да се створи једна тријалистичка федерација у оквиру Двојне монархије, јер да се показало: немогућим да се образује једна српска држава која би и њих обухватала. Такву неистину и провокативну тврдњу оспорили су (12. октобра) чланови Југословенског одбора који су резидирали на Леманском језеру (распоређени при потписивању по азбучном реду); Јован Бањанин, др Јулије Газари, др Густав Грегорин, Иван Мештровић, др Милан Сршкић, др Никола Стојановић и др Динко Тринајстић.⁸

Нешто раније у Швајцарску је приспео др Иван Крајач, који је југословенске политичаре обавестио о распољењу у Хрватско-српској коалицији.⁹ По свом доласку из Русије, на путу из Ниша за Лондон (у позно пролеће 1915), у Женеву је неко време боравио и Франо Супило; он је нарочито подстицао млађе чланове око Југословенског одбора на рад, замерајући српској влади и старачкој герузији у Одбору због оклевања; слагао се са радом Милана Марјановића, тада несумњивог унитаристе.¹⁰ У Швајцарској је неко време живео и Т. Г. Масарик. Њему је по зрелом расуђивању и радљивости могао стати уз бок једино професор Јован Цвијић, док су остали угледници претресали по кафанама вести и нису хтели да се прихвате никаквог посла, изговарајући се да „нисмо Чеси”. При подели задужења у оквиру Југословенског одбора Николи Стојановићу пало је у део да настоји да преко Швајцарске дође у везу са домовином. Он је у Женеву стигао још крајем јануара 1915. и доста је слушао жалби на поступање власти у Босни и Хрватској према угледнијим Србима и о беди Херцеговаца који су протерани у Црну Гору. Покушао је да оснује одбор за скупљање прилога у Швајцарској и Енглеској који би средства преко Италије слао у домовину. Сталне обавештајне канале није успео да успостави ни са Истром и Словенијом. У касно лето отишао је у Лондон, и било му је криво кад је поново враћен у Женеву. Ту је нашао доста новог (још пре бугарског напада) придошлог света. Српска колонијца у бурдундском куту Швајцарске тада се састојала већином од старијег и имућнијег народа, са по којим интелектуалцем и са неколико старијих омладинаца. Једино занимљивије обавештење донео је др Барац из Загреба о промени расположења у Старчевићевој странци права у правцу југословенских схватања.¹¹

Швајцарска је била одредиште емигрантског боравка и др-а Франка Поточњака, кад је позван да уђе у Југословенски одбор.

⁸ М. Марјановић, *Лондонски уговор, из године 1915, Загреб 1960*, 367—9.

⁹ Н. Стојановић, *Младост једног покољења. Успомене и опажања од 1880. до 1920*, Архив Историјског института у Београду, инв. бр. 13/4, стр. 121—22.

¹⁰ Л. Леонтић, *О југословенском одбору у Лондону*, Загреб 1961, 49.

¹¹ Н. Стојановић, *Младост*, 122, 120, 121, 125, 130, 131.

Он је 9. децембра напустио Загреб и отпутовао рођаци у Рим. Уместо у земљу глечера, одређено му је да пође на пропагандни рад у САД, а потом је приспео у Ниш, на путу за Русију, где је требало да пропагандно ради међу заробљеним Југословенима. Како последње путовање није било могуће, у Нищу му је саветовано да крене у Швајцарску. У Женеву је стигао септембра 1915, и ту је затекао Стојановића, Тринајстића и Грегорина, а повремено је из Париза долазио и Дубровчанин, супиловац др Иво Де Ђули. У својим мемоарима о полугодишњем боравку у Женеву опширно се говори само о својим рачунима и чеку који је донео из Америке. Писмом до 19. октобра Трумбић га је обавестио да за њега нема посла у Лондону, него да остане у Женеву. Крајем 1915. Поточњак је могао да закључи: „Беспослен, сувишан сам члан једног удружења које би морало свим силама да ради”. Писмом од 5. јануара 1916. понудио је Одбору да крене у Русију у врбовку добровољаца, на чему је Одбор још месец дана раније инсистирао у свом гласилу. Фебруара 1916, на позив Одбора отишао је из Женеве у Париз, на седницу Одбора.¹²

Августа 1915. у Женеву се српском конзулу Петровићу и Божи Марковићу јавио неки млади Рудолф Бартулица, чија су проповедања имала већи политички значај (на пример у вези са сарајевским атентатом), а добар део онога што је навео било је истина, што је потврдио М. Марјановић, који је живео у Хрватској до маја 1915. О тим исказима био је обавештен и социјалдемократски првак и члан федералног савета Грим, уредник Тагвахта, који је преузео да журналистички дотера рукопис, али је тражио средства за издавачке трошкове; кад се ова нису могла наћи, рукопис је прерадио професор социологије у Берну Бек и на немачком објавио у лозанској књижари Пајо, париској филијали. Немачко издање је требало да изађе тек првих недеља 1917. под називом „Улога Угарске у светском рату.”¹³

У касну јесен и зиму 1915. почели су у Швајцарску у већем броју стизати избеглице из Србије и Црне Горе. После описа страдања приликом бежаније, најављене су по женевским бистроима политичке расправе о кривици за државни слом. Одмах затим српска влада на удаљеном и усамљеном острву Крфу истражила је потребу да се у Женеву оснује пресбиро који би сакупљао информације и слао их влади и страниј јавности. Како су сарадници Српског пресбира били људи југословенског уверења (у већини самосталци), с њима су лако успоставили другарство

¹² Ф. Поточњак, *Из емиграције II*, Загреб 1919, 11, 24—36, 37, 38, 44.

¹³ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Југословенско одељење, фасц. I, Пов. J. бр. 873, Б. Марковић Н. Пашићу 21.XII/3.I 1917. — Рукопис брошуре прочитао је и Н. Стојановић; он је такође изнео да су подаци о сарајевском атентату импресивни, али је у целини налазио извесну збуњеност и уношење ставова социјалистичких теорија (АЈ, 80, група: Преписка између МИД и чланова Југословенског одбора Н. Стојановић из Женеве 23.VI 1916).

чланови Југословенског одбора у месту. Газари се код јужноамеричких пријатеља побринуо за кредит, те се, поред Одборовог билтена који је излазио у Лондону, јавио и женевски Југословенски билтен и „Преглед листова”. Никола Стојановић се бавио и писањем и издавањем књижица на француском језику. Потом је установљена управа „Црвеног крста”, која је слала помоћ породицама и сиротињи у Србији а водила је преписку и са заробљеницима. За прошлост и тада савремене установе земље-домаћина југословенски емигранти се нису интересовали, те се многи уопште нису мицали из Женеве. Малобројне босанско-херцеговачке пребеге привлачили су значајни политички догађаји у завичају, као велики бањалучки велеиздајнички процес покренут против 156 угледних босанско-херцеговачких Срба.¹⁴

Од Словенаца који су се 1915. настанили у Швајцарској најмлађи али и најзначајнији био је др Богумил Вошњак, приватни доцент загребачког Правног факултета. Он се болестан вратио са карпатског фронта крајем 1914. на лечење у Трст. Његов отац је продао имање и населио се у земљу под Алпима. Млађи Вошњак мислио је већ тада да искористи прву згоду и да умакне из Трста. То му је пошло за руком, па је добио пасош да се лечи у Швајцарској. Он се лечио све до лета, те је тек тада пришао Југословенском одбору, мада је у Одбор изабран још приликом париског конституисања 30. априла.¹⁵

Милан Марјановић, као вешт загребачки публициста, који је добро познавао новинаре по загребачким редакцијама, успео је да насамари надобудна „пера” франковачке *Хрватске*. Он је из Женеве послао опширан „патриотски” допис написан још у Лондону о издајничком раду емиграције која је основала Југословенски одбор и отишла да „ходкари” по Европи. Напис је преко прве стране 16. јула одјекнуо као прворазредна сензација не само по Хрватску него и по целу Монархију; у њему се јављало о пријемима чланова Одбора у кабинету француског министра иностраних дела и у руској амбасади, о путовању Супила у Русију и Поточњака у САД, о идеалу уједињења са Србијом итд. Исти франковачки лист је на сличан сензационални начин још дваред писао током лета 1915, доказујући *Покрету* (у ком је некад радио М. Марјановић) да није реч о химери него о политичкој стварности. Основе Одборове пропагандне секције у Женевци ударио је Ластовац и масариковац Франо Цвјетиша, од руске револуције близак социјалистима. Кад је у Женевци основан Српски пресбирио под управом Б. Марковића и Милана Грола, Одборова секција се спојила са Пресбириоом, а Цвјетиша је у њему постао главни сарадник. Готово сваког дана уред је шта-

¹⁴ Н. Стојановић, *Младост*, 132—4, 162. — До краја 1916. у Српском пресбириу радио је и Кикинђанин Мирко Косић АС, Југословенски одсек II, ов. Ј. 77.

¹⁵ *M. Paulová, Југославенски одбор, Загреб 1925.*, 59. 73.

мпао билтен на српскохрватском језику, а од 6. августа и на француском, односно од 1918. и на енглеском језику. На основу избора и превода из штампе на хрватско-српском и словеначком, али и на немачком, мађарском, бугарском и другим језицима, писао је *Тан*, полузванични орган Ке д'Орсеја чланке о Аустро-Угарској; пројугословенски *Журнал де деба* примао је копију целокупног материјала Пресбира, те на основу њега Огист Говен писао своје чувене уводнике и друге прилоге; том документацијом алиментирао је и париски *Пти Журнал*, особито предустретљив према Југословенима.¹⁶

У позно лето 1915. успостављена је сталнија веза емиграције у Швајцарској са Хрватском. У одржавању тих веза најважнији је био професор теологије и управо у лето 1915. изабран за ректора Загребачког свеучилишта др Фран Барац, симпатизер Старчевићеве странке права (милиноваца). Чим је из новина сазнао за деловање Југословенског одбора, самоиницијативно је пошао у једну швајцарску бању, да одатле успостави додир са Хинком Хинковићем, за кога је знао да борави у Женеви. Није знао где се у Швајцарској налази седиште Одбора, него је на Хинковића наишао пуким случајем, преко истарског учитеља Зеца, који је већ почетком рата емигрирао у Женеву и ту је живео у пансиону у коме се сместио и Хинковић. Крајем августа, после пленарне седнице Одбора у Лондону, у Женеву су се повратили Стојановић, Тринајстић и Грегорин, али и Де Ђули, паризлија. Састанак са Хинковићем одржан је у Луцерну 7. септембра, а недељу дана касније и са Божом Марковићем и Тринајстићем. Барац је говорио о приликама у Хрватској и о еволуцији своје странке у смислу југословенског уједињења; скренуо је пажњу и на лист „Новине”, гласило католичког свештенства у Загребу, који се словенски оријентисао. Ту је Барац добио гаранције од Марковића о пуној толеранцији према католичкој цркви у будућој држави, где би било више православног становништва. У погледу државног уређења Барац је тада нагињао федеративном уређењу, с аутономијама, покрајинским саборима и централним парламентом.¹⁷

У позну јесен 1915, после првог вала бегунаца, Србијанци су добежавали у Швајцарску у таласима, априла и потом у лето 1916. Наиме, првих месеци 1916, многи евакуирани из Србије скр-

¹⁶ М. Paulová, н. д., 96—8.—О Ф. Цвјетиши вид.: Политика 15.IX 1935, 2. — Марјановић је у лето у Женеви радио и на сакупљању добровољаца (Д. Шепић, *Југославенски покрет и Милан Марјановић 1901—1919*, Зборник Хисторијског института ЈАЗУ у Загребу III (1961), 547).

¹⁷ М. Paulová, н. д., 104—11. — Х. Хинковић је са супругом прешао у Италију крајем јула 1914, одакле је из Милана отишао у Цирих, а одатле новембра 1914. у Женеву. Крајем 1914. на позив српске владе боравио је неколико месеци у Риму, а потом се у лето 1915. поново вратио у Женеву. Ту тада није дуго био, јер је почетком јесени коначно отишао у Париз. Хинковићев боравак политички је био безначајан. (Х. Хинковић, *Из великог доба*, Загреб 1927, 255, 261—7, 271).

цали су се у Италију; кад је у њој почетком пролећа најављен лекарски преглед свих мушкараца из Србије између 18 и 45 година, они који су могли у масама су похитали у неутралну Швајцарску.¹⁸ о том бекству сазнао је и престолонаследник Александар у Солуну, те се средином јула оштро изразио против многих српских официра и војних обвезника који су се уклонили у неутралне државе.¹⁹ Такви дезертери па и други емигранти у Женеви били су огорчени вестима објављеним у неутралним новинама да су остаци српске војске постављени у прве борбене редове на образованом солунском фронту, те су намеравали да сазову један избеглички српски конгрес како би протестовали Француској и Енглеској што не причува преостале ефективне српске војске.²⁰

Фебруара 1916. А. Трумбић је преко Де Ђулија позвао Јована Бањанина из Женева да дође у Париз како би био кооптиран у Одбор; овај се нешто устезао јер је налазио као новинар да нема визе политичке у народу да би му следовала легитимација Одборовог члана.²¹ Нешто пре тога (петог фебруара) два Словенца, др Нико Жупанич и др Б. Вошњак, захвалили су се телеграмом Н. Пашићу за држање српске владе у погледу уједињења. Срби из Босне и Херцеговине, пак, заикали су (с потписом Н. Стојановића, М. Срчкића, Д. Васиљевића, Пере Слијепчевића и Владимира Гађиновића) збор за 2. мај, а потом су прокламацијом замолили америчке Југословене да притекну у помоћ народу Босне и Херцеговине.²² Двадесет седмога јуна 1916. сазван је неки конгрес националиста у Лозани, те је Н. Стојановић тражио од Пашићевог заменика у министарству инструкције и средства за учешће на скупу.²³ Кад је политичка омладина објавила свој програм деловања, узмували су се старији чланови Југословенског одбора у Лондону, те је у Женеву упућен М. Марјановић „да примири побуњену омладину”. Сам Одбор кад је прешао у Лондон издао је проглас Американцима, којим је тражен новац али не и добровољци.²⁴

Никола Стојановић и Перо Слијепчевић оживели су некадашњу сарајевску издавачку библиотеку „Просвјету”, те су обелодањене три књиге и алманах „Просвјете”, а у оквиру те организације одржано је током рата у Женеви 14 предавања о најважнијим југословенским питањима; трошкове те активности поднели су Југословени из Америке.²⁵ „Преглед листова” (у из-

¹⁸ Neue Freie Presse (Wien) 7. IV 1916 (M), 4.

¹⁹ Преглед листова (Женева) бр. 279 од 16/29.VII 1916, 3.

²⁰ Исто, бр. 326 од 17/30.VIII 1916, 4—5.

²¹ Јадрански институт ЈАЗУ у Загребу, Рукописно одељење Списи De Giullija, М. бр. 5 од 14.II 1915.

²² Б. Лазаревић, *Југословенски документи*, 35.

²³ АЈ, 80, група: преписка МИД-а са члановима Југословенског одбора, Н. Стојановић из Женева 23.VI 1916.

²⁴ Љ. Леонтић, н. д., 45.

²⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 166.

дању Српског пресбирора) почео је излазити 6 августа 1916. и до краја те године изашла су 93 дневна билтена. Доста вести доношено је о Србији, а о Бугарској још више. Билтен на француском језику бавио се и економском кризом у Аустро-Угарској и политичким стањем у Мађарској. Писано је на само о званичним чиниоцима политике него и о социјалдемократима, масонима, радничким покретима, животу сељака, гладима и сушама.

О држању Југословена у Швајцарској податке пружа и италијанска дипломатска грађа, јер је италијанска обавештајна мрежа у тој неутралној земљи била густа и кад је реч о Балканицима. Женева је означена као „огњиште славизма” у Швајцарској. У њој је 1915. било само око 100 југословенских особа, великим делом студената, но у 1916. та је бројка необично нагло порасла инвазијом Србије, на око 1500 људи, са једном мањом колонијом Црногораца од око стотину лица. Већину из редова Србијанаца представљали су државни чиновници, док је међу Југословенима из Аустро-Угарске било и аустрофила, који су се наводно, окупљали око редакције *Слободе*, чији је директор био Чеда Јовановић. Аустроугарски Словени добијали су српске документе и инфилтрирали су се међу грађане Србије, чија су главна средишта били хотел „Терминус” и „Српска кафана”. Јако србијанско језгро је првих месеци 1916. агитовало за стварање једне велике југословенске државе која би добила Трст и били су сви нерасположени према италијанским аспирацијама на источну јадранску обалу; ти Срби су се трудили да утичу на писање локалне штампе, и у томе су понекад успевали, без обзира на појачане напоре италијанског генералног конзулата да их у таквом настојању омете; Србијанцима је нарочито био наклоњен главни уредник листа *Журнал де Женев*, Бонар, чије су новине представљале огледало српско-југословенске пропаганде. Душа југословенске агитације журналистичке био је Чеда Јовановић са својим листом *Слобода*, који је бранио и тзв. црнорукце, мада су у редакцији новина седели људи родом из Хабзбуршке монархије; ови су давали тон противиталијанском писању гласила, чији је први број изашао 14. марта 1916. године.²⁶

Чеда Јовановић приказан је у једном обавештајном извештају као један од најупливијих чланова „Народне одбране” која је заклањала „Црну руку”. Јовановић је, наводно, фебруара 1916. у Риму изјавио да је решио да за рачун „Народне одбране”, у Женеви покрене један српски национални лист, који треба да пред сународницима и неутралцима шири пансрпски програм. *Слобода* је излазила сваке две недеље и штампана је ћирилицом. Лист је стварно редиговао неки (Александар) Илић, наводно, аустроугарски поданик, који је у неким случајевима

²⁶ Archivio storico del Ministero degli affari esteri (у даљем тексту: ASMAE), Archivio politico 1915—18, рачо 180, fasc. XVII, генерални конзулат из Женева № 4568 (МУД 26617) и МУД МИД-у 19.IV 1916.

пуштао жестоке чланке. Илићевци непријатељи, посебно из личног разлога, налазили су се великим делом међу утицајним универзитетским професорима из Београда. Противљење угледника као и сумња бачена на директора новина због аустрофилије били су разлог да су новине изгубиле дотацију српске владарске куће па и поверење удружења „Црне руке” (стварни разлози су свакако били у заштићивању црнорукаца). У немогућности да нађе средства за даље излагање листа, редакција је обуставила рад. Уместо тог српског листа 1. маја 1916. почела је да излази *Србија* на француском језику, под уредништвом професора-правника Лазара Марковића, за кога је погрешно речено да је био познат по својим нападима на старорадикалску партију и Пашићеву политику; за њега је још речено да је уређивао један званични лист у Београду и да је због заслуга за своју странку добио слободу да самостално одреди правац писања листа, али да му мора бити задатак и да у редовима Антантиних дипломата стекне благоданно расположење у корист Велике Србије. Нетачно је за „стабилног уредника” означен Јован (тако!) Грол, бивши директор београдског позоришта, док су значајнији сарадници били професори Цвијић и Томић.²⁷

И о неким другим југословенским личностима нижег формата даване су нетачне или заинтересоване информације. За поморца из Боке капетана Ника Дабиновића, који је као избеглица прогнат из Рима, саопштено је да је врло често путовао између Женеви и Лозане по задатку женевског огранка Југословенског одбора, задужен да оснује подогранак у Лозани; био је, наводно, опасан аустријски агент. Из Рима је, тобоже, био отеран и др (Рудлоф) Ђунио, рођен у месту близу Котора, рођак Вељка Рамадановића, црногорског вицеконзула у Риму; он је као настојао да у Женеву оснује једно хрватско друштво са најразговорније аустријским тенденцијама, али је на наговор неких својих пријатеља одустао од таквог наума; Ђунио би био агент аустријске полиције у Прагу и имао је задужење да бди над југословенском агитацијом међу студентима.²⁸ Као повереник администрације Југословенског одбора који је боравио у Цириху

²⁷ Исто, *Notiziario serbo-montenegrino*. — О настанку „Србије” вид.: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914—1920*, Београд 1986, 130—1.

²⁸ Истина је била сасвим супротна: Ђунио је за време студија и боравка у Прагу био више пута тужен, гоњен и затваран, био је функционер у југословенским омладинским и другим друштвима, ухапшен 28. јула 1914, оптужен за велеиздају заједно са познатим чешким вођом и русофилом К. Крамаржом, те помилован и пуштен из тамнице тек крајем фебруара, 1918 да затим са једним чешким политичарем, октобра 1918. добегао је на чамцу у Италију и обавестио о стању у Аустро-Угарској. (Б. Храбак, *Животопис Рудолфа Ђунија пре првог светског рата и за време његовог трајања*, Библиографски вјесник бр. 2—3/1977, Цетиње, стр. 110—20.

означен је и др Фрањо Алачевић, родом из Макарске.²⁹ За (Владимира) (Черину и неког Белу Комкела(?)), који су обојица приказани као аустријске уходе, речено је да су контактирали са неким Булићем, родом из Загреба, уредником *Србије*. У исти кош стрпани су (пљеваљски) бег Бајровић, који је шпијунирао за рачун Беча и наступао је са једном индивидуом која је некад у Македонији била Пашићев агент, а после је прешла у бугарско-немачку службу.³⁰

У исту групу Југословена аустроугарских конфидената у Женеву италијанска обавештајна служба ставила је Антонија Спатариа из Скадра, некад првог конобара Кафе-Троколија у Сплиту, који је као поверен поузаник аустроугарске полиције у пролеће 1914. слат у Италију, али му није дозвољено да у ту земљу уђе.³¹ Информатори италијанских агената против Југословена из Монархије били су понекад неки Србијанци. На пример, Никола Ненадовић је једном италијанском поверенику обећао да ће му поднети доказе о непрекинутим односима неких Срба и Црногораца са женевским аустроугарским конзулатом; Ненадовићу су се обраћали неки далматински и српски пребези који бораве у Женеву за савет, препоруке и помоћ, тако да је у таквим контактима сазнао да су се обраћали локалном конзулату са црно-жутим стегом. У ту скупину увршћени су бивши аустроугарски војници Милошев, Бајовић и син Стевана Лукачевића. Један такав набећен достављач виђен је на јавном месту у аустроугарским вицеконзулом. Појачана аустроугарска обавештајна ревност, према процени италијанске контраобавештајне службе, имала је за циљ да се преко придобијених Југословена и других емиграната у Швајцарској прошире шпијунски пипци у Риму и у Паризу.³²

Као аустроугарски човек регистрован је и Банаћанин Светозар Гргин, зет породице Вулетић са Цетиња (из које је био ожењен и Охрићанин Д. Ризов, бугарски посланик у Берлину), који је остављен на слободи у Француској и Енглеској; с обзиром на свој ранији рад и карактер наводио је на закључак да мора симпатисати с Аустро-Угарском; он је поведен чак у САД, у пратњи М. Веснића, српског посланика у Паризу, кад му је поверена мисија у САД (Гргин је био сестрић М. Пупина).³³

Под политичку паску стављени су многи Црногорци па србијански политичари. Ристо Стругар и пословни човек из Подгорице Спасоје Лаиновић (који се несумњиво обогатио радећи с аустроугарским окупаторима) такође су стављени на црно-жуте

²⁹ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, рассо 180, fasc. XVII, Женева 19.V.1916.

³⁰ Исто, Женева 9.VII 1916, № 6901—XIII.

³¹ Исто, МИД МУД-у са бр. 637 од 28.V 1916.

³² Исто, № 7195, обавештење италијанског конзулата у Женеву 19. и 17.VI 1916, без броја.

³³ Исто, Берн 19.VII 1916, № 337 П.

листе,³⁴ та двојица су крајем јуна 1916. напустила Женеву и запутила су се у Лугано, центар за обавештајне послове Италије и према Италији, имајући намеру да се тамо нађу са бегом Бајровићем испуњавајући задатак против Италије.³⁵ Будним очима и голицавим ушима плашљивих италијанских поузданика није измакла из сазнања наредба српске владе (почетком јуна 1916) да се сви државни српски чиновници који се налазе у Швајцарској, ако немају неки изузетан разлог, морају евакуисати преко Француске и Италије на Крф и у Солун, под претњом да ће у супротном бити лишени припадности.³⁶ У јесен је и Лаза Марковић због писања *Србије*, а на основу процене промасонске *Персееванце* (19. октобра) и торинског листа *Ђорнале* (16. октобра), оквалификован као заступник аустроугарског тријализма и перфидни издајник своје отаџбине. Морао је италијански посланик при српској влади, гроф Карло Сфорца, да скрене пажњу својој влади да је поменуто набеђивање лишено сваког основа.³⁷ Свако ко није мислио као званични италијански органи или гласила могао је постати опасан, те етикетиран као шпијун и гоњен у првој прилици.

Највећа позорност, ипак, резервисана је за представнике Југословенског одбора у Швајцарској. Према извештају италијанског генералног конзула у Женеви, на иницијативу Ф. Супила или вајара Мештровића прве недеље маја 1916. А. Трумбић (титулисан је са „професор“) је одржао у Женеви састанак тамошњих Срба и Хрвата како би се основала секција „Југословенске лиге“ (Одбора); збор је имао прелиминаран карактер, да се најпре постигне пуна сагласност. Изван сумње је било да ће се у Женеви основати секција; учествовали су и они Словени који су протерани из Италије, који су разумљиво гајили непријатељска осећања према Италији. Генерални конзул у Женеви није олађавао, него је био мишљења да се у Женеви може спровести енергична акција да се неутралише делатност Одборове секције, те је сматрао да се за тај подухват најпре треба ангажовати кавалиере Балдачки, који перфектно говори српски и познаје српско-хрватски амбијент.³⁸ Трумбић је напустио Женеву нешто пре доласка Ф. Супила у Женеву (8. маја), долазећи из Милана.³⁹ За Мештровића је установио да је последњих дана јуна из Женеве отпутовао у Париз. Женевски италијански конзул доселио се да би разлог Мештровићевог доласка у Женеву могао бити разлог да на седници Југословенског одбора изнесе жалбу на сувише непромирљив и непопустљив однос међу Србијанцима из редова тзв. Црне руке; поред тога он је тражио

³⁴ Исто, МИД Берну са № 7882.

³⁵ Исто, Женева 26.VI 1916, са № 7471.

³⁶ Исто, Женева 7.VI 1916, са № 6701—X II/P.

³⁷ Исто, К. Сфорца са Крфа 14.XI 1916, № 387/80 (МИД № 79953).

³⁸ Исто, № 1030—259 А(МИД 33618, италијанско посланство у Берну).

³⁹ Исто, № 1186 Берну.

новац за потребе Одборове пропаганде у Женеви. Конзул је као апсолутно сигуран податак наводио да Трумбићу у Париз стиже од „Срба” из Америке око 12.000 (франака) месечно. Том новцу конзул је додао „неограничено велику своту коју Одбор прима од српске владе”⁴⁰ Према извештају седмицу дана раније, на молбу професора Лазе Марковића одржан је око 20. јуна састанак Југословенског одбора, на коме је Марковић, добивши претходно заклетву одборника да ће ствар остати тајна, обавестио да су многи Југословени, не искључујући Црногорце и већи део Далматинаца, повезани са „Црном руком”, да тенденције црнорукашке „Велике Србије” владају и међу члановима Југословенског одбора, и да највећи успех „Црна рука” постиже новцем, који се дели преко Николе Ненадовића, шефа те организације у Женеви, да знатна финансијска средства одлазе и члановима Одбора, те је зато међу овима Ненадовић утицајан.⁴¹

Женевска секција Одбора, према обавештењу италијанског женевског конзулата, средином јуна, дакле у време успешне Брусилловљеве офанзиве у Галицији, затражила је од Одборовог језгра у Лондону да поради у Петрограду како би се руска влада придобила за југословенску идеју.⁴² У првој половини августа Мештровић је само неколико дана боравио поново у Женеви. Обавештајна служба италијанске морнарице прокљувала је да је вајар долазио на Леманско језеро да би се договорио са диригентима пансрпског покрета а не с аустроугарским Југословенима који су долазили и у српски и у царско-краљевски конзулат у Женеви. Неки споразум који је у Паризу постигнут између српске владе и Одбора Мештровић је настојао да спроведе у Женеви и Лозани. У тим као и у другим местима Швајцарске образована су бројно доста значајна језгра југословенских политичких дисидената, па је Мештровић хтео да види да ли је те групе отпадника подстакла италијанска влада.⁴³ Од чланова Југословенског одбора Мештровић је посебно извучен због своје италофобије. Његов пријатељ, потпредседник српске Народне скупштине, имајући мисију да постигне поменути договор са Одбором, претходно је дошао у Женеву да се пред одлазак у Париз види и посао углави са Мештровићем.⁴⁴

Италијане је заболео и чланак Србијанца Драгомира Р. Миновића, објављен у једном швајцарском листу на француском језику. Миновић је констатовао како Италија тражи Далмацију, мада у њој живи само 3% италијанског живља, заборављајући на принцип националитета за који се борио Гарибалди; уместо

⁴⁰ Исто, генерални конзулат у Женеви, 3.VII 1916, № 7778.

⁴¹ Исто, генерални конзулат у Женеви 24.VI 1916.

⁴² Исто, 17.VI 1916, № 7186.

⁴³ Исто, Рим, штаб морине 17.VIII 1916.

⁴⁴ Исто, Notiziario serbo-montenegrino (S. d.).

Аустрије, Далмација са 97% југословенског живља примиће ропство Италије. Кад преузме Валону, Италија се нема чега бојати од Југословена на источној јадранској обали.⁴⁵ Као агитатор у Швајцарској у другој половини јула против Италије и црногорског двора наведен је Загребчанин Урош Трбојевић; он је за експресно време у Женеви обишао све значајније Србијанце и Југословене и објаснио им како Италија, и уз помоћ званичне Црне Горе, смета остварењу Велике Србије. Противиталијанска политика спроводила се и међу Херцеговцима, Бокелјима и Црногорцима на острву Липарима, где су се налазили интернирци. Југословенски кругови из Далмације обавештени су да Трумбић, Мештровић и Супило раде на томе да се у споразуму са српском владом и месечном помоћу од 12.000 долара из Америке у свет пошаљу три-четири агитатора који ће објашњавати југословенску идеју и ширити истину о словенској припадности Далмације.⁴⁶

Божа Марковић био је јула 1916. обавештен о мађарском пројекту о аустро-угарско-пољском тријализму, и, разуме се, да тако нешто није могао да одобри, а за Мађаре је рекао једном италијанском симпатизеру да врло живо раде и у Бечу. Што се тиче конфедеративних планова аустроугарских Југословена и сличних замисли српске владе, Марковић је говорио тако да се могао извести закључак да су његове представе о томе пре неодређене него прецизне. О емигрантима у Швајцарској јављено је Риму да су они из средње Далмације за Југословенски одбор, тј. за идеју о великој српској држави, док они из јужне Далмације (Дубровник, Бока Которска) су непријатељски расположени према таквом пројекту, и да се супротстављају Трумбићу, мада примају издржавање од Одбора; они смарају да се пребаце у Јужну Америку, где има имућних њихових земљака, путујући преко Француске. Италијанском посланству у Берну (септембра 1916) наложено је да таквима предложи да пропутују радије преко Италије, где ће добити потпуна обавештења о условима живота у Новом свету.⁴⁷ Министарство иностраних дела (Конзулата) регистровало је чланак „Проблем Јадрана” објављен у једном женевском листу из пера Франа Цвјетише, уредника *Слободе*, да Србија и аустроугарски Југословени раде на стварању једне југословенске државе а тиме и на рашчлањавању Аустро-Угарске, но да томе сметају империјалистичким тежњама Италије на источној јадранској обали; отуда конфликт око Далмације, Истре и Горице. Цвјетиша је похвалио ортодоксне италијанске социјалисте који су рачунали на Јадрану само са Трстом; соција-

⁴⁵ La National suisse 8.VII 1916, № 158.

⁴⁶ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, fasc. XVII, 26.VII 1916, Берн. — О политичком раду са интернираним добровољцима на Липарима вид.: Б. Храбак, Супарништво... Историјски гласник 1962, 147—86.

⁴⁷ Исто, Берн 28.VII 1916, № 1700/199 А(МИД 51629), Сонинов телеграм бр. 12427 од 25.IX 1916 МУД-у.

листи-реформисти (Л. Бисолати), који су ту скоро ушли у италијанску владу, траже и западну обалу Истре до Пуле, а са реформистима се слажу либерали демократи; део демократа захтева целу Истру а можда и Ријеку, али не и Далмацију; либерална партија мисли на окупацију северне Далмације до Задра, а националисти и империјалисти проповедају да границу са Србијом треба успоставити на Неретви. Цвјетиша је сматрао да би се Италији могли препустити Трст, Пула и Ријека (само лучки градови).⁴⁸

У Лозани је у другој половини 1916. одржана конференција народности. У име потчињених Југословена на скупу је учествовала делегација Југословенског одбора, чији је члан Јован Бањанин (хрватски Србин) дао изјаву намењену швајцарском новинству. У њој је рекао да су представници аустроугарских Југословена потпуно солидарни са народом Србије и имају непоколебиву веру у силе Споразума, од којих, као и остали потлачени народи, очекују остварење народних жеља; те жеље су оне које је дефинисао Југословенски одбор у свом меморандуму од 15. маја 1915. године.⁴⁹ Изјаву је требало дати утолико пре што је то време римска *Идеа национале* ружно писала у погледу Југословенског одбора и нарочито о југословенској идеји и аспирацијама Југословена. На један такав напис (10. октобра) делегација Југословенског одбора у Женеви је (12. октобра) одштампала протест који су потписали: Ј. Бањанин, М. Сршкић, Н. Стојановић, И. Мештровић, Ј. Газари, Г. Грегорин и Д. Тринајстић.⁵⁰

Чланови Југословенског одбора и други политички активисти укључили су се и у питање о југословенским добровољцима. У Добруци је, наиме, крајем лета 1916. прва српска добровољачка дивизија, са великим процентом Босанаца и Херцеговаца страдала иако се одлично држала а, према мишљењу Одбора, није било ни потребе да се тамо употреби. Никола Стојановић је поводом тога интервенисао у руском посланству у Берну, да се убудуће више штеде Срби и остали Југословени. У разговору са Стојаном Протићем, познатим радикалским прваком и бившим министром, у Кану (јужна Француска) Никола Стојановић је наводио да многи Босанци и Херцеговци у емиграцији почињу да сумњају у ослобођење југословенских крајева и предлажу посебну босанско-херцеговачку акцију. Протић није реаговао на постављено питање и изнесену тезу ни априла 1917, кад је, већ као кооптиран члан Југословенског одбора (на захтев Н. Пашића) прошао кроз Женеву. Помоћник Н. Стојановића а у не-

⁴⁸ *La Tribune de Genève* 11.VII 1916, № 163.

⁴⁹ Б. Лазаревић, *Југословенски документи*, 48.

⁵⁰ *L'idea nazionale* (Roma) 10.X 1916, 2; Б. Лазаревић, н. д., 48.

ким акцијама (добровољачко питање, „Просвјета“) и главни чинилац био је Перо Слијепчевић, лепо писмен и савестан.⁵¹

Чарка с *Идеом национале* претила је да изазове дубљу огреботину. Римски лист, не наводећи извор, донео је неистину да се женевски огранак Југословенског одбора залаже за решавање југословенског питања у оквиру аустријског тријализма, јер да се дошло до закључка да није могуће створити српску краљевину у коју би ушле све југословенске области Двојне монархије, а и да је уопште тешко да се мале државе одрже као независне. Чланови Одбора су негирали да постоји неко институционално Одборово тело у Женеви, те да ни такво непостојеће тело ни чланови појединачно нису дали наводну изјаву. *Србија*, која је такође објавила протест, назвала је римски лист не само империјалистичким него и јавним органом који се служи нечасним средствима, па људе који су морали бежати из Аустро-Угарске везује за њу.⁵² *Идеа национале* је затим разљућене Југословене упутила на ђолитијевску торинску *Стампу*, која је прва донела односну вест, а за право Италије на Далмацију уредник *Србије* је упућен на миланске говоре Бозелија, које — према *Идеи* — „професор Марковић није добро схватио“.⁵³

Мештровић је поставио питање понашања црнорукашких експоната према Југословенском одбору на женевској седници Одбора због навода о Одбору београдског новинара Свете М. Јакшића, пријатеља „Црне руке“. Мештровић је о томе обавестио министра грађевина М. Драшковића а овај је поверљиво послао акт 2/15. октобра председнику владе, али не због Јакшића (који није био непријатељ самосталаца) него због Лазице Марковића, радикала. Лазица је правдао Јакшићев „противдржавни поступак“: да Јакшић има великих способности, и као да није крив за оно што је у своме прогласу написао о Југословенима, јер је био необавештен, већ је кривица до оних који га нису довољно обавештавали и његове способности боље искористили. Драшковић је о томе обавестио свог партијског друга Љ. Давидовића, ресорно надлежног за професора Марковића, а затим је тражио интервенцију председника владе. Истога дана Пашић је наложио да Л. Марковић изјави шта је доиста рекао и да објасни какве су га при томе побуде руководиле, а потом је истога дана дописао: „Да би се добила права слика о нашој колонији у Женеви и њиховим препиркама и доставама једних против других, и сазнало право стање ствари, одређујем др Др. Стевановића да оде у Женеву и да испита ову доставу. Затим да сазна је ли доиста др Ла-

⁵¹ Н. Стојановић, *Младост*, 138, 159.

⁵² *Bulletin du Bureau de presse serbe à Genève*, № 33, 14.X 1916, 1; *La Serbie* 2/15.X 1916, 1; Преглед стране штампе (Женева) бр: 31 од 22.X 1916.

⁵³ *L'Idée nationale* 28.X 1916, 1; Преглед листова (Женева) бр 402, стр. 1—2; Преглед стране штампе бр. 33 од 5.XI 1916, 4.

за Марковић играо у јавном локалу 'танго' ".⁵⁴ Јакшићев меморандум из лета 1916. није сачуван у српској дипломатској грађи и у материјалима Одбора, него само постоји његово накнадно француско циркуларно писмо (од 12. марта 1917) у црнорукашком духу без помињања Југословенског одбора. У том писму, састављеном у Женеви, он обухвата односе официрске клике и владе односно регента Александра у времену од јануара до средине марта. У том писму пошао је од констатације да је јануара 1916, „после потпуног пораза Србије”, избило оштро незадовољство у официрском кору и међу грађанским избеглицама против Пашићеве владе. Незадовољан је био и регент Александар који је пред Скадром затражио Пашићеву оставку; Пашић је обећао да ће је дати. Међутим, управо те ноћи су тројица лекара извела тешку операцију над регентом (на мошницама), те је он две недеље био прикован за постељу. Пашић се завукао у скадарско склониште и ћутао је. Незадовољство је потом кулминирало на Крфу између 15. и 20. марта, кад је изгледало да ће доћи до побуне. Почело се комбиновати о новом кабинету и погледи су били упрти у популарног војводу Живојина Мишића. Пад владе је, међутим, одложен због регентовог пута у Париз и Лондон а затим због припрема за постављање солунског фронта. Јакшић је своју брошуру послао у Торино потпуковнику Јеврему Поповићу, кога је сам регент послао у једну војнотехничку мисију. Он је слао брошуре на Крф и у Солун. Кад се то сазнало, влада је одлучила да онемогући потпуковника. По овлашћењу Пашића, министар унутрашњих дела Љ. Јовановић замолио је италијанску владу преко италијанског посланика на Крфу да лиши слободе Поповића као аустроугарског шпијуна. Ова је то учинила, али у потпуковниковој хотелској соби нису нађени примерци брошуре. То је било 8. септембра, а двадесет дана касније почело је хапшење „дрнорукаца” у војсци; Јакшић је поменуо да је у тој акцији и ректор Београдског универзитета Слободан Јовановић склоњен из Солуна на Крф, где је стварно био интерниран.⁵⁵

Вероватно је имала солунску провенијенцију вест *Идеје национале* да се аустроугарска пропаганда спроводи међу швајцарске Југословене преко Јакшића. Том агитацијом били су обухваћени и швајцарски Црногорци, којих је по разним градовима конфедерације било око 130 и који су представљали политичку опасност за Савезнике. Аустроугарски агенти били су стационарани у Женеви, Берну, Цириху и Луцерну и у њиховом раду суделовали су, наводно, југословенски емигранти и функционери аустроугарске дипломатије.⁵⁶

⁵⁴ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Политичко одељење 1916 (у даљем тексту: ПО 1916), фасц. V, акт министра грађевина Пов. бр. 7662 од 2/15.X 1916.

⁵⁵ АС, Строго поверљива архива, фасц. XI, К. Пов. бр. 330, др С. Грујић из Берна 22.III/4.IV 1917.

⁵⁶ *L'Idée nationale* 7.II 1917, 4 (допис из Женеви од 6. марта).

Кад је реч о Свети Јакшићу, Југословенском одбору и српској влади, италијанска обавештајна служба је средином марта 1917. дошла до закључка да су се чланови Југословенског одбора и српски кругови у Швајцарској нагодили у општем приближавању Одбора српској влади, с обзиром на смањење субвенција које су одборници примали из Америке. Као носиоци компромиса означени су А. Трумбић, вајар Мештровић и др Франко Поточњак (означен као Перван, из Сплита). Такав развој ствари омогућио је инфилтрацију србијанских елемената у Одбор, и то тако рећи аутоматски (алузија на улазак Протића у Одбор). При томе је српска влада, тобоже, пристала на очување индивидуалности и карактеристика сваког рејона, под политичком управом Србије; ипак, у процесу приближавања јавиле су се две посебне тенденције — једна је водила југословенској федерацији, а друга Великој Србији. Политичко убацивање „Црне руке” (свакако преко масонерије) у редове Одбора је осуђено, те је споразумевање могло даље да напредује. Све је то био обичан неискрени компромис, који не би имао никаквих ефеката у случају победе Централних сила и лошег закључивања мировног уговора. Италијанска обавештајна служба је закључила да том споразумевању није била страна Аустро-Угарска, која је била заинтересована да се ликвидира „Црна рука”. Нови несхватљиви обрт италијанских обавештајних реферата начињен је прихватањем србијанске тврдње да је црнорукачки лаудатор Света Јакшић аустрофил, који не само што је био против политике Пашићеве владе и Савезника него је очекивао промену у држању Аустро-Угарске према свесловенству. С обзиром на развој односа између Југословенског одбора и Српске стране, италијанска шпијунажа је тврдила да су агенде српске владе према Одбору у Швајцарској скинуте са Боже Марковића, као познатог присталице идеје Велике Србије, на професора М. Грола, који је водио Пресбиро при српском конзулату у Женеви; Марковићево смењивање, међутим, није значило и његово ражаловање, јер је Марковић заузео позицију незваничног инспиратора женевског огранка. Југословенски одбор у Швајцарској је компромитовала једна околност: наводни секретар огранка, неки Мувиц (?), Јеврејин мађарског порекла из Србије, добио је дозволу аустроугарског посланства у Берну да оде у Србију. Поред тога, наведена је једна бедна фракција швајцарских Југословена, у пуној супротности са идејом федеративне Југославије, помагана од Србијанаца, мада су ти људи раније припадали аустрофилској тенденцији (франковци!) и манифестовали су приврженост свесрпској замисли. Југословенски емигрантски елементи су страховали од превласти Србије и фанатизма њених националиста, због чега би се могло за кратко време догодити да се униште традиције, култура и одлике других државноправних јединица а да се због српског милитаризма изазове нова опасност по мир у Европи. У српским колонијама у

Швајцарској, према италијанским доставама, преовлађивали су црнорукачки напредњаци и они радикалски сегменти који су били блиски „Црној руци”, те су се припадници те две супарничке странке зближили; та „лига” показала се спремном за отпадничку политику, јер је била свесна да није без утицаја. Нова оријентација српске политике према Одбору водила је припремању политичке основе за уједињење у случају Антантине победе, кад би превласт Србијанаца била апсолутна у југословенској федерацији, али и да се преко југословенске браће обезбеди место у случају ратног успеха Централних сила. Југословенска федерација би претпостављала извесну управну, финансијску и политичку аутономију али би носила име Србије, која би водила заједничке државне послове. У случају победе Централних сила, Србијанци би се у новој хабзбуршкој заједници, уређеној у облику тријализма, удружили са осталим Јужним Словенима Монархије, те би уживали повластице федералне јединице, која би можда ипак остала подложна круни св. Стефана (субдуализам!). Према томе, компромис између Србије и Југословенског одбора био је бивалентан. Црна Гора би, по тој нагодби, била анкетирана у југословенску целину, како би се, поред осталог, спречило деловање италијанског империјализма.⁵⁷

Ови подаци из средине марта 1917, можда искривљено, говоре о разговорима уочи сазивања крфске конференције. Занимљиво је да је састанак првака југословенске стране са сународницима саветовао још јула 1916. лозански професор Рудолф А. Рајс, велики српски пријатељ, и то тако да састанак буде усмерен на решавање односа с Италијанима; јавне декларације не би биле обавезне, него би требало да се лично упознају интелектуалци двеју југословенских средина. Ф. Супило је чак тврдио, мада је тада говорио да дели мишљење италијанске владе, да је један од италијанских министара без портфеља био горљиви присталица „Велике Србије”, којој би требало препустити целу источну јадранску обалу. Такав би састанак, према масону Рајсу, имао да послужи да се приђе стварању савеза између Италије и Југословенâ. Једно од два питања која би одмах морала да реши италијанска влада било је да се врате Србији заробљеници који су прихваћени у Албанији приликом евакуације; друго би било да се отпусте заробљеници Словени, па и Далматинци, који би желели да ступе у српску војску, или да се образује посебна легија на италијанском ратишту, слично јединицама које су већ формиране у Одеси у саставу руске армије. Италијанско посланство у Берну, које је очигледно контактирало са Рајсом, смат-

⁵⁷ ASMAE, passo 181, fasc. XVII, № 594—158, Берн 26.III 1917, МИД 22399.

рало је да би се прво питање одмах могло решити без икаквих опасности по Италију.⁵⁸

Србији је на македонском бојишту био потребан сваки војник. Српска народна скупштина, сазвана за 10. септембар, имала је да одмери казне дезертерима, који су се у великој мери заклонили у Швајцарској.⁵⁹ Карло Сфорца са Крфа обавестио је Конзулату да се окупацијске *Београдске новине* масовно продају у Женеву и Цириху, чиме се утиче на свест србијанске емиграције.⁶⁰

Навод италијанске обавештајне службе да су јужноамерички финансијски извори Југословенског одбора нешто пресушили у другој половини 1916. године изгледа да су тачни. То можда илуструје и следећи навод. Трећег октобра 1916. председник Југословенске народне одбране из Јужне Америке, Пашко Бабурица, примио је од Мештровића и Јулија Газарија апел да се помогну студенти, особито они из Далмације и Хрватске, који су у Швајцарској наставили студије; неки су се прихватили књиге јер нису могли добити чак ни запослење као мануелни радници; на то је Газарију у Женеву упућено само 200 фунти стерлинга.⁶¹ Иначе, женевски чланови Југословенског одбора одржавали су везе са јужним Пацификом још октобра 1915, кад је из Женеве кренуо преко мора Љубо Леонтић, који је и спровео провинцијалну организацију југословенског покрета у андским земљама. Маја наредне године из Женеве је стигао у Антофагасту Милостислав Бартулица, који је преузео уређивање тамношњег листа *Југословенске државе*.⁶² Југословенска организација из Буенос Аиреса упутила је апел југословенској јавности Америке јануара 1917. за сакупљање прилога за чланове Уједињене југословенске омладине који су успели да преживе ратне опасности и налазе се у Швајцарској да би завршили студије.⁶³

Српски кругови у Женеву примили су гласове о ослобођењу Битоља са великим усхићењем, али потом се јавило огорчење, јер се чуло да је тај успех скупо плаћен животима српских војника, који су много умирали и од заразних болести. Извесна деморализација у борачким редовима настала је кад се видело да се линија фронта не миче и да скоро неће доћи до ослобођења земље. Пашић је одмах после заузећа Битоља јавио народним

⁵⁸ Исто, расо 183, fasc. R. Reiss, Бернско посланство № 1761—500 А, 28.VII 1916, МИД 51630. О Југословенима заробљеницима и добровољцима у Италији вид.: Б. Храбак, Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање 1915—1918, Нови Сад 1980, 5—234.

⁵⁹ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, расо 183, fasc. III, № 228/39, К. Сфорца са Крфа 21. VIII 1916 (МИД 58235).

⁶⁰ Исто, К. Сфорца са Крфа 7.XI 1916.

⁶¹ Архив Југословенске Народне Одбране из Јужне Америке, књ. I, Загреб 25. VII 1934, 119—20.

⁶² М. Paulová, н. д., 229, 233.

⁶³ Архив Југословенске народне обране из Јужне Америке, књ. III, св. 10, 25.XII 1934, 311—3.

посланицима и у Женеви да се спреме на пут да не би закасни-ли на скупштинске седнице у Битољу. Но, ускоро се престало да говори о скупштинском сазиву, а добри познаваоци македонског терена опомињали су да би град могао бити и изгубљен, ако генерал Сарај не би заузео и висове северно од града.⁶⁴

Дуготрајан рат без изгледних решења унео је деморализацију и у дубокој швајцарској позадини. Неки емигранти, у првом реду Босанци, постали су нестрпљиви. Никола Стојановић је за Сретење позвао на састанак у Женеву виђеније људе из Босне и Херцеговине ради послова који се тичу њихове уже домовине. Српски посланик из Лондона Ј. М. Јовановић одмах је телеграфисао Пашићу да таква одвојена акција Срба може бити незгодна „с обзиром на рад Талијана и Аустријанаца у последње време и на осетљивост Хрвата”.⁶⁵ Исти дипломата је забележио у свом дневнику (10/23. јануара) да је Д. Васиљевић писао Н. Стојановићу да не држи планирани састанак са земљацима, јер се то може криво тумачити са југословенског становишта и са становишта Србије, јер би се на састанку говорило и о Црној Гори као и због тога што Италијани и Аустријанци могу послати на састанак своје људе.⁶⁶ Млађи Босанци који су докторирали на швајцарским универзитетима тражили су српско поданство и нудили су се у српску државну службу али не и на фронт. Тако је, на пример, поступио (26. јануара 1917) млади Бањалучанин Светозар Стричевић, циришки доктор права. Меродавни српски чиниоци у земљи под Алпима, посланик Грујић, женевски конзул Никола Петровић и полицајац Манојло Лазаревић предлагали су да Стричевић остане у Женеви, где је врло користан; предложено је да ради као службеник министарства унутрашњих послова, у пасошкој служби, јер је познавао своје земљаке а био је повезан са српском полицијом и пре дипломирања, те је као српски обавештајцац био денунциран властима у Цириху, па је морао да напусти град.⁶⁷

Ускоро је Женева постала значајна и кад је реч о Црногорцима. Швајцарска је за Црногорце још више него за Србијанце била погодна не толико школовања ради него да би се у њој заклонили, јер црногорске војске од краја 1915. није било. У Швајцарској је у јесен 1916. постојао један црногорски комитет под председништвом Лазара Мијушковића, првог емигрантског министра-председника краља Николе; чланови комитета били су: Ђиновски (из Лугана), Вучанов (?), инж. Павле Поповић (брат Јована Поповића) из Цириха, Душан Вучинић (из Лозане), два Лаиновића и Викторовић из Женеве. Комитет се, према црно-

⁶⁴ Преглед листова 6/19. I 1917 (Тагеспост 14. I 1917).

⁶⁵ АЈ, 80, група: Преписка између Лондона и Париза, Ј. М. Јовановић из Лондона 20. I / 2. II 1917.

⁶⁶ АЈ, 80, Дневник Ј. М. Јовановића, књ. II, 10/23. I 1917.

⁶⁷ АС, Југословенски одсек. фасц. X, Св. Стричевић из Женеве 26. I / 8. II 1917.

горским и руским изворима, налазио у сталној вези са књазом Мирком те с аустроугарском и бугарском владом, при чему је као главни посредник иступао Павле, Поповић, који је имао везу и са Паризом. Око 1. децембра 1916. Комитет је држао седницу у Женеви, на којој је претресано питање о подели Србије још пре него што се непријатељства обуставе између Централних сила и Црне Горе.⁶⁸ Одмах после тога одржан је у Женеви и други састанак између Црногораца, Босанаца, Херцеговаца и Хрвата у циљу договора о будућој југословенској држави. Од Црногораца скупу су присуствовали поменути (Мијушковић, Поповић, Ђиновски, Викторовић, Лаиновић и Д. Вучинић). Њихова акција вођена је у договору са Бугарима. Никола Стојановић је хитно јавио Паризу да изгледа „да је Мијушковић недавно имао састанак са аустроугарским послаником у Швајцарској, у једном хотелу у Монтреу”. Резултат тих договора био је меморандум упућен аустроугарској влади преко аустроугарског конзулата у Женеви; у поменутом документу потписници су тражили стварање једне југословенске државе на чијем би се челу налазио црногорски кнежевић Мирко, али под сизеренством куће Хабзбурга. Иако М. Веснић тој ствари није придавао већи значај, ипак је ствар дојавио Ке д’ Орсеју. Кад је реч о Швајцарској, главни Пашићев дипломата на Западу, Веснић, тражио је од Н. Стојановића и српског посланства да га обавештавају о кретању Црногораца у Швајцарској и о њиховим договорима.⁶⁹ Мотрење на Црногорце стављено је у дужност делегату српског министарства унутрашњих послова у Швајцарској Манојлу Лазаревићу. Његов агент, полицијски писар Владимир Недељковић реферисао је следеће: јак покрет Црногораца у Женеви, према исказу неколико црногорских ђака, помагала је црногорска влада, и то да се ради међу Босанцима; ове је требало напутити да траже самосталну Босну, односно да се Босна и Херцеговина сједине са Црном Гором под круном краља Николе; ту концепцију су помагали Аустријанци у Швајцарској, свакако са знањем своје владе. Црногорским студентима је британска влада или неки енглески одбор слао новчану помоћ, но она је дељена и босанско-херцеговачким високошколцима, ако се прикључили групацији; издржавање је месечно износило 150 до 200 франака, што је за младе људе било више него пристојно. За узврат, Босанци су били дужни да пишу својим рођацима и друговима по аустријским универзитетима да утичу на босанске Србе, Хрвате и Муслимане да одрже митинге и да аустријској влади поднесу представку да се питање Босне реши тако што би се спојила са Црном Гором, под управом књаза Мирка. О томе су јавно рас-

⁶⁸ АЈ, збирка Луке Пиштелића (грађа руског министарства иностраних дела), отправник послова у Берну Вибигов Нератову 20. XI/7. XII 1916, са бр. 810.

⁶⁹ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. бр. 8357, М. Веснић из Париза 25.XI/8.XII 1916.

прављали Немци у женевској кафани „Крокодил”, повлађујући Црногорцима.⁷⁰

Још пре тога, током новембра 1916. председник српске владе послао је два Црногорца студента у Женеву да међу црногорском омладином пропагирају идеју о спајању Црне Горе са Србијом. Пашић је из истих агитационих разлога настојао да преко Швајцарске ухвати везу са Црном Гором; те је нека жена (септембра 1916) са усменим порукама пошла преко Аустрије у родни крај. Децембра 1916. Светозар Томић је са Крфа, из Црногорског одељења Министарства иностраних дела, кренуо у Женеву да се упозна са радом на уједињењу међу Црногорцима. Кад је председник црногорске владе Андрија Радовић (29. децембра) поднео оставку, настали празан простор почео је двор попуњавати млађим људима, те је обновљен и лист „Глас Црногорца” и основан је Црвени крст у Женеви. Кад је после дужег натезања дошло (4. марта 1917) до првог састанка зарад организовања Црногорског одбора за уједињење Црне Горе са Србијом и осталим југословенским земљама, било је одређено да Женева постане званично средиште одбора. Пашић је Томићу наложио да Црногорски одбор што пре изађе на јавност са програмом и прогласом, да се покрене гласило а да се у Женеви организује пакетно одељење које би слало пакете интернираним Црногорцима.⁷¹ Прави Пашићев људи међу Црногорцима били су Томић и Јанко Спасојевић. Још у току децембра, пре Радовићеве оставке, Пашићев експерт за арбанашке и црногорске послове, Тихомир Поповић, предузео је мере „за највећу јавност Спасојевића акције у Америци и Швајцарској, јер је у Француској немогуће”.⁷²

Никола Стојановић (у Женеви) држао је да је оставком А. Радовића црногорско питање постало актуелно па је тражио да се њему посвети већа пажња него дотад. „Сви морамо” — писао је — „то питање узети као наше унутрашње и тако га решити. То ће бити проба и за остале проблеме, који су у изгледу у увећаној држави”. Стојановић је замерао што је акција у вези с њим била дотад доцентрализована, вођена на много страна, „стога, на пример, ми данас у Швајцарској не можемо тачно установити ко и какву акцију води од Црногораца”. Он је 18. јануара 1917. јавио да су му људи причали да су у рукама имали спис, који су потписала 83 Црногорца и 23 Босанца и Херцеговца, који је у виду молбе преко аустроугарског женевског конзулата предат Бечу, да се, попут Пољске, омогући уједињење српских крајева под управом књаза Мирка. Вест из Лозане говорила је да се цела акција водила

⁷⁰ Исто, Пов. Ц. бр. 34 од 2/15. XII 1916, МУД МИД-у са Пов. бр. 286 од 30. XII 1916/12. I 1917.

⁷¹ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 210, 211, 216, 318, 221.

⁷² АС, Црногорско одељење, фасц. I, М. Веснић из Париза 12/25. XII 1916, са бр. 192.

преко Бугара. У то време, после понуде Централних сила да се закључи мир и Вилсонове ноте, Н. Стојановић је скупио и обрадио аргументе за прикључење Босне и Херцеговине Србији у случају да дође до мировних преговора.⁷³

Црногорски Црвени крст у Женеви почео је функционисати тек средином марта 1917. Чланови његовог одбора били су: професор Вакета, народни посланик Симо Марић, директор банке Љубо Ђиновски, Никола Кнежевић и Љубо Рајовић. Сви су они били ватрени приврженици идеје о самосталности Црне Горе и противници уједињења Црне Горе са Србијом, те су сви потписали поменути меморандум аустроугарским факторима.⁷⁴

За то време званична Црна Гора је, тобоже, водила у Швајцарској преговоре с аустроугарским емисарима. То је *Идеа национале* демантовала. Исти лист је, међутим, скренуо пажњу да су у Женеви изашле две публикације које апсолутно имају обележје аустроугарске пропаганде, што је публикувао Света Јакшић, бивши директор београдске *Штампе*. Појачана аустроугарска обавештајна делатност довођена је у везу са жељом да се нађу саговорници за уговор о аустроугарској анексији окупационе зоне у Србији Двојној монархији⁷⁵ Италијански агенти су били врло ласкави према Србијанцима 1916. али ови нису били подлегли док су Црногорци па и аустроугарски Југословени обрађени.⁷⁶

О емиграцији у Женеви написао је реферат (22. фебруара/7. марта 1917) Божја Марковић. Писао је о успјеху и употребљивости „Југословенског билтена” на француском језику. Милан Грол је почетком марта 1917. завршио рукопис књиге о Бугарима, која је послата на превођење и штампање у Лондон. Уредник *Газет де Лозан*, Мире, саставио је уводни чланак о црногорском краљу; основицу је чинио исказ за оставку. А Радовића. Поред *Београдских новина* и аустроугарских гласила, и бугарске новине су почетком марта почеле да доносе изводе из Јакшићевог памфлета. Јакшић је почетком последње фебруарске недеље дошао у француску и руску агенцију, те је говорио против српске владе, њене унутрашње политике и другог. Истога дана у те агенције одлазио је и М. Чемеркић из Српског прес-

⁷³ АЈ, 80, група: Преписка лондонског посланства са члановима Југословенског одбора, Н. Стојановић из Женеви 5/18. I 1917 писмом.

⁷⁴ АС, Црногорско одељење, фасц. I, Пов. II, бр. 258 од 23. III/5. IV 1917, МУД Пашићу, из Солуна 7/20. IV са Пов. бр. 565.

⁷⁵ L'Idea nazionale 1. II 1917; Преглед листова бр. 192, 28. I/10. II 1917, 1.

⁷⁶ Ј. Томић, *Југославија у емиграцији*. Писма и белешке из 1917, Београд 1921, 82. — Једна група присталица краља Николе у Женеви, две у Паризу и три у Риму (Б. Храбак, *Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916—1918. године*. Историја XX века, књ.: VI, Београд 1964, 175).

биоро, да протури чланак о одлуци сарајевског касационог суда у вези са бањалучким процесом велеиздајницима.⁷⁷

Пред фебруарску револуцију огранак Југословенског одбора у Женеви и његова пропаганда били су већ потпуно стабилизовани. При томе су Далматинци гледали да имају своје представнике у Паризу, Лондону и Женеви и да полако преузму послове у своје руке.⁷⁸

То је било стање с обзиром на Црногорце и друге Југословене у Швајцарској, говорећи о општој проблематици њиховог боравка и рада.

II — Рад и оријентација студенских друштава у швајцарским универзитетским средиштима

У Швајцарској радило је пет универзитета — два на француском (Лозана, Женева) и три на немачком језику (Цирих, Базел, Берн). Југословени нису били једнако заступљени у поменутих средиштима; у Берну их готово уопште није било. Међу масом младих, по животном статусу привилегисаних људи, било је различитих политичких назора. Италијански обавештајци су тврдили да је аустроугарски Србин Красојевић представљао црно-жутог агитатора у југословенском омладинском покрету у Швајцарској и да је још почетком 1916. изјавио да српски радикали неће учествовати у стварању Југославије.¹ Јула исте године муслимански студенти родом из Босне и Херцеговине поздравили су изјаву великог шефа Меке који је словио као сувремени учитељ ислама, а који је дао подршку арапским устаницима против Турака: у исто време није одобрио фетву о цихаду која је издата у Цариграду, јер да стање ислама није било ничим угрожено да се објављује рат.²

Поред студената који су и до рата студирали у Швајцарској и Италији, у Женеви и у другим универзитетским центрима земље нашли су се и студенти са стране, на пример из редова ослобођених заробљеника у Србији, који су при повлачењу најпре дошли у Италију, али су се из ње одмах изгубили, да не би, нарочито Далматинци, били интернирани. Они који су дипломирали или нису имали могућности да наставе студије, у лето 1916. били су спремни да се ставе на располагање српској влади, па и да оду на ратиште. Божа Марковић тражио је од министарског кабинета на Крфу средства и предузимање других мера да се омогући пребацивање тих људи на Крф. Тиме би се прекинула

⁷⁷ АС, Југословенски одсек, фасц. I, Пов. J. бр. 256.

⁷⁸ АЈ, 80, Дневник J. М. Јовановића, књ. II, 16.II/1.III 1917.

¹ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, рассо 181, fasc. XVIII, № 27—22/C, Рим 26.II 1916.

² Преглед листова (Женева) бр. 245 од 28.VI/11.VII 1916, 6.

наклапања како аустроугарски Југословени неће на бојиште, а постојећа средства би се лакше расподелила високошколцима које је још требало збрињавати јер нису окончали школовање. Тих омладинаца за Крф било је тада 20, највише Далматинаца, свршених техничара, правника и других.³ Међу југословенске академске омладинце убацивали су се нарочито агенти Бугари и Пољаци. Малобројни србијански Јевреји су сами успоставили контакте с аустроугарским дипломатским представништвима. Такав је, на пример, био Леон Јицхак Мандиловић, који је живео у најбољим односима с аустроугарским конзулатом у Женеви. У Лозани је студирао и Мештровићев нећак, који је стварно пазио на Црногорце и Југословене из Аустро-Угарске који нису одобравали образовање Велике Србије.⁴

Још почетком марта 1917. члан Југословенског одбора Нико Жупанич дочуо је да у Цириху постоји друштво аустроугарских Југословена у коме вршљају Црногорци — студент Кривокапић и инжењер Павле Поповић. Жупаничев повереник, неки Далматинац, установио је да није реч о аустрофилском удружењу, него о пропаганди у корист краља Николе, уз подршку Италијана. Поменути Поповић јавно је ружио и псовао Србију и њену политику, која иде за тим да се осталим југословенским земљама наметне српска управа и да Србијанци загосподаре Црном Гором и Хрватском, мада народ у тим земљама жели да остане свој на своме. Кад је реч о италијанској пропаганди, ту су најмање отпорни били Црногорци. Академичари али и остали емигранти сва три „племена” жалили су се Жупаничу да господа у Женеви и сувише мало брину о њима и да моле да званична и полувзванична лица бар мало узимају у разматрање њихове представке и молбе. Жупанич је налазио да би „свакако било добро да наши „људи” из Женеве неки пут пођу у народ, јер политика је живот који струји и креће се; само бирократски не да се политика волити”. Универзитетска омладина у Цириху разилазила се ол програма женевских студената, који су, као и други виђенији пребези, тражили унитарну државу са истим правима и дужностима за све. За те идејне несугласице београдски Словенац је окривио „антагонизам између неких вођа у Женеви и Цириху”, а разлог је налазио и у делатности Црногораца; у круговима спорења налазио се и „Густинчич, који је већ доста стар да буде паметан”.⁵

У Швајцарској а особито у Женеви Србијанци и аустроугарски Југословени па и високошколци живели су раскаланим животом, не долазећи на предавања и без икакве контроле.

³ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. бр. 6463, Б. Марковић 30.VII/12.VIII 1916.

⁴ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 180, fasc. XVII, Notiziario serbo-montenegrino.

⁵ АЈ, 80, група: Преписка између лондонског посланства и Југословенског одбора, Н. Жупанич из Женеве 25.II/10.III 1917.

Зато је полицијски инспектор Манојло Лазаревић тражио од свог ресорног министра а овај од министра просвете да се образује један одбор који би сачињавали универзитетски и остали професори, иначе без икаквог посла, са дужношћу да воде евиденцију о ђацима и да припазе да ови посећују часове и полагају испите. Љуба Давидовић је одговорио да је тражио поменути надзор над понашањем студената још кад је пре годину дана посетио Женеву; на службену доставу предузео је потребне кораке.⁶

„Југословенско академско удружење Штросмајер у Цириху” постојало је и пре 1914. и његови чланови су радили на међусобном упознавању припадника југословенских „племена” и на припремању чланства за рад на југословенском културном уједињењу. Кад се заратило, студенти су као војни обвезници позвани под оружје и рад друштва је замро. Кад се крајем 1916. и почетком наредне године у Цириху окупио приличан број слушалаца, поникла је мисао да се асоцијација обнови и рад настави. Тако је јануара 1917. одржано неколико претходних састанака, на којима је извршено конституисање управе. Седнице су од тада држане двапут месечно. Одмах је решено да се са програмом удружења упозна сва академска омладина Југословена у Швајцарској, да би се и она слично организовала и окупила око „Штросмајера”; после је требало представити свету принципе младе генерације југословенских интелектуалаца на основу којих би се обавило уједињење свих делова југословенства. Као прво- требало је позвати на другарски разговор студентско друштво „Вилу” из Женеве, а затим би се обухватила универзитетска омладина Југословена у Лозани, Берну и Базелу, те организовао конгрес, на ком би се израдио програм, који би био упућен владама Србије и Црне Горе. Студентско друштво „Вила” из Женеве није пристајало на овакав редослед ствари, него је тражило (30. јануара) правила „Штросмајера”, док је правила своја обећало тек кад се штампају; били су и против тога да „Штросмајер” иступи пред јавност са својим манифестом, тражећи да се и он претходно заједнички усагласи. У одговору (22. фебруара) удружење из Цириха је изјавило да је његов програм онај који је на Видовдан 1914. усвојен у Бечу, кад су била присутна преко представника сва студентска друштва Југословена из Загреба, Београда, Прага, Пеште, Брна, Беча, Граца, Инсбрука, Кракова, Черновица, Берлина и Минхена, као и организовани матуранти из Словеније, Хрватске, Војводине и Босне; тај заједнички програм не би се могао мењати на основу појединачних споразума; тврдило се да је тај програм прихватила универзитетска омладина три друга центра и да се управа нада да се у том погледу неће друкчије понашати ни „Вила”, која је пре

⁶ АС, МУД, Избегличка архива, Пов. бр. 582 од 7/20.III 1917, Љ. Јовановић Љ. Давидовићу.

рата заиста југословенски наступала; тај програм одговара изјавама српске владе, регента и војних врхова Србије и свих пријатеља Југословена. Предложено је да се у Берну ускоро одржи заједнички састанак удружења свих универзитетских средишта преко делегата по предложеном кључу, како би се програм колективно прихватио а затим обзнанио. Негативан одговор је „Вила” дала 4. марта, јер да програм „Штросмајера” није баш сасвим онај програм из 1914, а и да је тај програм превазиђен јер је настао у земљи са ограниченим политичким правима. „Вила” се у ствари није слагала са примесима федерализма из програма 1914, него је стајала на унитарним ставовима, сматрајући да су важније личне слободе него гаранције за одржаваће „племена”; односно да за време рата борба треба да се води само за ослобођење и уједињење, а после се могу поставити питања унутрашњег уређења, на којима иначе инсистира и програм из 1914; у условима рата треба прихватити само оно на чему се сви слажу, а то је сада само питање ослобођења и уједињења. Идеја о заједничкој конференцији је прихваћена, али је тражено да се скуп одржи не у главном граду земље него у Женеви; кључ за учешће био би друкчији: на сваких десет уписаних чланова удружења по један кандидат. По том је управа „Штросмајера” закључила да „Вила” жели да омета програм рада, на шта је указао и члан управе „Виле” Никола Смодлака.⁷

Одговор „Штросмајера” од 13. марта био је опширан. У њему се тврдило да је програм из 1914. прихваћен без и најмање измене, а био је најлибералнији без обзира на политичку стварност Аустро-Угарске; на његовом дефинисању веома се ангажовала и омладина Београда и слободне либералне Србије; анализиран је захтев „Виле” за стварањем „независне државе”, те је лако закључено да то свакако тражи и „Штросмајер”, но термин „једна независна држава” била је замена за унитаристичку државу, који појам није био популаран; није прихваћена сугестија да у фази борбе за државу не треба говорити и о њеном уређењу; одбијена је као неумјесна примедба да није довољно наглашен моменат уједињења; Берн је предложен као град свима најближи, те би били мањи путни трошкови, док је свима познато да је рад и других југословенских асоцијација у Женеви ометан; у погледу слања делегата, остало се на начелу да је важан став целих организација, а не на брзину уписан број наводних чланова друштва. Пуних месец дана после тог одговора „Вила” се ни-

⁷ Југословенско академско удружење „Штросмајер” у Цириху. Извештај о раду за организовање југословенских академских омладина у Швајцарској, Женева 1918, стр. 1—2, 6—11 (у АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2477 од 5/18.V 1918). — Управа удружења је у прилогу одштампала поздравни телеграм упућен балканској конференцији студентских удружења која је одржана у Паризу 25. јула 1916, који је телеграм федералистички интониран већ у својој првој тачки (Исто, 29—32).

је јављала, јер су у њој самој постојале несугласице због најављеног држања. Умешали су се и старији, званични представници Краљевине Србије. Тако, проф. Лаза Марковић, уредник „Србије”, био је против сваког самосталног рада југословенске академске омладине, те је преко „Виле” гледао да закочи изјашњавање целе југословенске омладине у Швајцарској. Тек 15. априла нова управа „Виле” предложила је директан разговор у било ком месту да би се уклониле несугласице. У међувремену на сцени се појавило и треће академско удружење Југословена — друштво „Скерлић” у Лозани. Нова управа „Виле” предложила је да се на конгресу размотре четири групе питања: програм целокупне југословенске омладине; да се спроведе организација југословенске омладине чиме би се постигла и идејна веза постојећих дружина; да се од 1. јуна покрене југословенски омладински лист; да се постигне договор шта да омладина ради за време рата а шта после њега. Главни организатори „Штросмајера” плашили су се националистичких схватања великог броја учесника скупа, те су се одрекли конгреса у Берну (јер да о њему није постигнута сагласност), него су за директан предложени сусрет понудили сусрет свега по два представника трију постојећих удружења; сусрет би имао информативни карактер и имао би задатак да припреми планирани конгрес у Берну.⁸

После одговора друштва „Штросмајер” опет је прошло месец дана без одговора. За то време у „Вили” се водила жестока борба за позиције у председништву, те се одговор није ни могао дати. Најзад је надвладала разумна већина, те је за председника изабран Никола Смодлака, који је интензивирао покрет и ослободио га је спољних утицаја. Но, и ту са одговором није ишло лако. Седница нове управе одржана је 5. јуна, одговор је написан 8, али је на пошту бачен тек 13. Женевски студенти су били у предности кад је реч о организовању универзитетске омладине, јер људи из „Штросмајера” дуго нису успостављали везу са људима из лозанског „Скерлића”. Женевски су, међутим, са њима били у добрим односима. На подстицај другова из Лозане и Фрибурга, управа „Виле” је поново тражила да се заједнички састанак одржи у Женеви, те да се позову и студенти из Нојшатела и Фрибурга, где су биле неке више школе. Тај састанак имао би бити конгрес, а одржао би се 24. јуна; програм је требало ускладити на основу постојећих програма Женеви, Цириха и Лозане, тако да би студентска организација представљала само савез постојећих организација избегавајући у раду гласање, а ако би то било потребно, требало је сваком удружењу обезбедити једнаки број. Као организатор конгреса, „Вила” је обећала да ће олакшати материјалне трошкове учесницима. Једна је ствар била некоректна: писмо није упућено на управу „Штросмајера”, него на његовог члана М. Живковића, који је требало да одгов-

⁸ Као бел. 7/II, стр. 11—18.

ори „Вили” о појединцима који би дошли на конгрес. Било је јасно да су у Женеви преовладала политикантски рачуни и да се ишло за тим да се „Штросмајер” као удружење заобиђе позивима појединцима.⁹

Видевши да „Вила” није слободна ни од спољних ни од унутрашњих партијских утицаја, управа „Штросмајера” обратила се колегама у Лозани, Берну и Базелу, дајући оцену да држање „Виле” чини немогућим заједнички рад. „Скерлић” је одговорио 21. јуна, позивајући академску омладину из Цириха на конгрес који би се одржао само три дана касније, 24. јуна у Лозани, где би сами, без претходно објављеног програма на самом скупу тај програм тумачили; „Вила” је осуђена због неактивности и игнорисања преписке. Позив за „Скрелић” потписали су Милосав Стојадиновић и Павле Вастајић. „Вила”, која није одговорила на писмо „Штросмајера” од 18. јуна, сложила се да конгрес организује трећи, тј. Лозана. Двадесет трећег јуна „Штросмајер” је јавио да не може доћи на пречац, те је тражио одлагање конгреса. Конгрес је ипак одржан 24. јула и о томе је управа циришког удружења обавештена телеграмом 24-ог. Сазивање конгреса на тај начин није било исправно, јер је конгрес уговорен без претходног споразума, самоиницијативно, без утврђеног дневног реда. На конгресу није било једнодушности, те је ипак преовладало мишљење да је конгрес требало одложити и боље припремити. Колико се ишло на јуриш видело се и из тога што је председавајући конгреса одбио да дозволи Николи Смодлаки да прочита део кореспонденције између „Виле” и „Штросмајера” како би се видело где су настали неспоразуми. У штампаном извештају, управа „Штросмајера” је протестовала што су конгресу присуствовале личности које нису припадале никаквој омладини, на пример, професор Лаза Марковић, као и неки други који су с њим дошли а који су били добро познати као противници југословенства. Ти људи су у Женеву фронтално напали удружење „Вилу” кад је за председника изабран Никола Смодлака. То су били „Проповедници племенске и покрајинске хегемоније и поштоваоци права песнице”.¹⁰

Притисак је начињен и на чланове „Штросмајера”. Тројица дотад активних чланова су већ 25. јуна обавестили управу да престају бити чланови друштва; они су били стипендисти српске и британске владе. Професор Марковић је успео у свом удару: мада на конгресу није постигнута сагласност па није ни резолуција усвојена, од председника конгреса начињено је „егзекутивно тело”, те је он сазивао седнице, позивајући на њих оне који су били погодни за такав рад, али је „Вила” као реализатор „егзекутивног тела” слала формуларе о чланству у таквом швајцарском студентском удружењу Југословена. Како резолуција

⁹ Исто, 18—25.

¹⁰ Исто, 25—27.

није донесена, ту су по самосталном избору назначена питања на која је требало одговорити. Према мишљењу управе „Штросмајера”, формулар је представљао „класичан галиматијас о државно-правним појмовима који су у стању да направе само они медицинари и филолози који о државно-правним и социјалним проблемима неће ни да знају ништа”. Због тога се чланство „Штросмајера” није укључило у нову заједничку организацију.¹¹

Удар Лазе Марковића на студентском конгресу у Лозани 24. јуна 1917. није био изузетак у држању београдских професора према младим интелектуалцима. Постоји у том смислу акт професора Боже Марковића, самосталца, који је важио као кудикамо либералнији човек. Он је, наиме, 5/18. новембра 1916. поднео Пашићу извештај, на службени Пашићев захтев, о томе зашто је Владимир Черина под сумњом као југословенски радник. Марковић је објаснио да се сумња на Черину јавила у омладинским круговима још пре избијања рата. Омладинци су били подељени у две групе; прву су сачињавали Тин Ујевић, В. Гађиновић и П. Слијепчевић, а другу В. Черина и Д. Митриновић. Сумњу на Черину као неисправног јавног и националног радника први је набацио Ујевић. Оптужба и сумњичење Черине добило је још већег маха 1915. у Женеви. Тада га је јако оптуживао Драго Радовић, Невесињац, који је неколико месеци провео са Черином у интимном дневном а нарочито ноћном животу. Он је тврдио да га је Черина врбовао да заједно раде за Аустрију и да му је на рачун тога чинио разна обећања. Радовић је те понуде саопштио Слијепчевићу и Гађиновићу а ови Ујевићу у Паризу. Сумња је тада повећана и зато што је у Италију отишао без визирања пасоша у српском или италијанском конзулату. Кад је сазнао да је на њега пала сенка, Черина се вратио у Женеву и од Мештровића и Б. Марковића тражио да изведу Радовића на суд части. Радовић је пре тога прешао у Бордо и није имао ни жеље ни могућности да се враћа у Женеву. Како су Черини понестала и средства у његовом бурном и трошном животу, Марковић га је отпратио на Крф и тражио да му се не дозволи да са острва одлази без изричитог одобрења. Пашић је на основу извештаја дао налог да се на Черину мотри као на сумњивца.¹²

Иако је удружење „Вила” заузимало унитаристички правац у решавању југословенског питања, оно је било напредно, изражавајући републиканско-социјалистичка расположења југословенске интелектуалне омладине у Женеви. Друштво је поздравило фебруарску револуцију у Русији слањем телеграма председнику Думе и министру Павлу Миљукову. То је учињено на састанку 2. априла, на коме су говорили Д. Љубибратић и Павле Бастајић, пледирајући у похвалама за републику. Полицијски

¹¹ Исто, 27—8.

¹² АС, Југословенски одсек, фасц. VIII, Пов. Ј. бр. 8182, Б. Марковић Н. Пашићу

инспектор М. Лазаревић је тим поводом обавестио посланика Грујића да „међу студентима овде провејавају и шире се идеје социјалиста и републиканаца”.¹³

О том студентском друштву студент Жарко Тадић, као постављени полицијски конфидент, почетком октобра 1917. поднео је извештај да „међу овдашњом омладином нема довољно правилног идејног рада”; млади људи се интересују јавним питањима, али су им појмови неразлучени. Разлика па и струје постоје, али нису дефиниране, тако да многи осцилирају. Већа струја „Виле” коју сачињавају Србијанци — по Тадићу — правилно је схватила друштвени рад, док је друга, можда из необавештености, са неповерењем гледала на Србију „и као да жели федерацију да би на тај начин обезбедила апсолутну једнакост свих југословенских провинција”. Независно од ове мањинске струје постојала је групација око часописа *Југославије*, која се залагала за федеративну државу, у којој би Србија „изгубила сваки значај”; та скупина је настојала да се увуче у свако удружење, и много је била гора него што би се закључило на основу писања часописа. Посебно је нагласио: „Извор средстава којим располаже ова последња група непознат је; њихов рад је више у сагласности са тежњама непријатеља и краља Николе него са нашим националним аспирацијама. Црногорски студенти врло су резервисани и пазе да се не замере краљу Николи, но тешко би се могло рећи да су непријатељски расположени према Србији. Како је у последње време неутрална и непријатељска штампа створила атмосферу „мира без победе”, чија би последица била, према томе, само рестаурација Србије са минималним повећањем према Јадранском Мору, то је ова група око „Југославије” и она с погрешним мишљењем из „Виле” почела да се обесхрабрује из страха да им повратак у Србију не буде онемогућен. Никола Смодлака тражи измирење, Косић и Стојадиновић полазе у Женеву да се правдају. Па чак и они који су раније били за Србију само умерено и који су се држали у експектативи, данас су у много већој мери одушевљени Србијом и почињу да напуштају своје резервисано држање”.¹⁴

Друштво „Штросмајер” о коме је детаљније говорено налазило се током 1916. и 1917. године под снажним утицајем агентуре краља Николе у Швајцарској. Краљеву партију представљао је инжењер Павле Поповић, који је усмеравао делатност друштва преко студената Црногораца, нарочито преко неког Кривокапића. Та фракција у удружењу је понекад самостално наступала у одбрану ствари црногорске династије, али се држала основног курса друштва који је био федеративна Југославија, са

¹³ Исто, фасц. V, Пов. Ј. бр. 308, Грујић из Берна Пов. бр. 356 од 22.III/4.IV 1918.

¹⁴ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, без броја, Ж. Тадић из Женеве 21.IX/4.X 1917 МИД-у.

самосталном Црном Гором у њој.¹⁵ У Цириху је крајем јуна обрзовано још једно друштво, под називом „Уједињење”, чија су правила потписали као председник Бањалучанин др Светозар Стричевић (тада већ у служби српске полиције), потпредседник др Славољуб Перковић, секретари Милан Поповић (банкарски чиновник) и Миодраг Живковић (кандидат тижнике) и благајник Манојло Манојловић (студент права). Друштво је основано да парира рад удружења „Штросмајер”, те су неки чланови управе као Живковић прешли у ново удружење. Ово ново је преко Стричевића било директно под контролом полиције српске. Циљеви друштва били су патриотски, а наглашено је да ће се они постигати само културним радом. Иначе, правила друштва су стандардна за такву врсту организација.¹⁶

Ситуација међу омладинским удружењима у лето 1917. на заинтересован начин налази свој приказ стања у објављеним успоменама историчара и академика Јована Н. Томића. За лозанску дружину „Скерлић” рекао је да јој је на челу један српски дезертер (= М. Стојадиновић), који се сав предао у руке Српског новинарског бироа и истакнутијих женевских Југословена. У циришкој „Југославији” видео је прематоре омладинце (= В. Фабјанчич), „где су и ноторни агенти краља Николе” (П. Поповић). Тврдио је да је и „Вила” у рукама таквих и „њој је на челу доскора био један дефрандант и дезертер” (= Никола Смодлака). Краљ Никола је слао новац агитаторима: „У то доба читава једна група младих и маторих омладинаца напушта заштиту и оставља помоћ српске владе и одлази под заштиту и под већу плату краља Николе. Изговор им је: да су шиканирани од стране српске власти и да им се прети губитком плаћа и стипендија. У ствари хоће више пара и слободе, да што јаче размахну по Србији и да се лакше удруже са дезертерима и дефрандантима србијанским. Интересантно је да тако састављена група на једној страни преузима најмучнију борбу против Србије, поричући јој сваки културни и политички значај и борећи се за Југославију са седиштем у Загребу, на који преноси све што пориче Србију док на другој не прекида своје раније везе са Српским Новинарским Бироом, у коме је седиште женевске секције Југословенског одбора”.¹⁷

За србијанску младеж Томић је закључио да има присталица републиканских идеја, али много више неодређених, који се повијају према разним утицајима емигрантске средине. У прихватању републиканског државног уређења омладина је била под утицајем старијих емиграната политичара „и као стиди се да у идејама не изостане иза својих другова Југословена”. Од

¹⁵ АС, Црногорско одељење, фасц. I, српско посланство при црногорском двору, Пов. бр. 228, из Париза 19.VI/2.VII 1917.

¹⁶ АС, Југословенски одсек, фасц. V, без броја, Правила Југословенског друштва „Уједињење” у Цириху.

¹⁷ Ј. Томић, н. д., 264.

тих србијанских омладинаца треба издвојити категорију „старијих недоучених ђака, бивших чиновника, државних и приватних, међу којима има свакојаких”. „Ту су се угурали дезертери и де-франданти, којима је Швајцарска, доиста, тихо пристаниште”. За младу генерацију Југословена из Аустро-Угарске академик је рекао да се „сва бави политиком” и да је већ у годинама. У домовини су „махом припадали елементу који је већином под утицајем старих, радио на разоравању Хабзбуршке Монархије. Политика, чијим су водама ишли, имала је карактер национално-револуционарни (. . .) Они су у рушењу Аустро-Угарске Монархије и у уједињењу племена гледали свој идеал. Преко тога ретко да је кад премашао њихов поглед”. Томић је налазио да „политички радници ових старијих на страни” (Југословенски одбор) подиже и такве посленике „који данас радо пружају руке кеси и представљају се као националисте, али ће на националном тлу проповедати екстремне идеје” (алузија на комунисту Вл. Фабјанчича). „Напустивши своје раније идеале и тражећи нове оријентације, ова група југословенских омладинаца, појачана другим, који с њом нису имали ничег заједничког сем што су имали исте заштитнике и учитеље, спојила се с оном србијанском, чије се незадовољство манифестује у републиканству. Сви скупа данас већ представљају једну групу, која иде правцем, који јој дају старци политичари, Србијанци и југословени, окупљени око Српског Новинарског Бироа и одсека Југословенског одбора у Женеви”.¹⁸

Видевши да омладина прима идеје старијих и да није довољна само мрежа плаћених омладинаца-доушника, угледници српске насеобине у Женеви, пре свега професори, почели су се наметати чланству „Виле” својим предавањима, која су дотле одржавали у оквиру „Просвјете”. Професор др Милан Грба (хрватски Србин, одржао је 10. јануара 1918. у ресторану „Ди Рон” предавање о значењу самоопредељења народа. Најпре је дао преглед развитка државних формација од најстаријих времена, уз истицање начела на којима су се државе одржавале. Потом је објаснио да је самоопредељење народа принцип помоћу кога силе Споразума желе да образују државе после рата. Најзад је говорио о практичној примени тих одредница у стварању будуће државе Срба, Хрвата и Словенаца. После предавања, које је пажљиво саслушало преко стотине присутних, настала је дискусија. Први је реч узео штампар Јерко Дорбић, који је замерио предавачу што није говорио о политичким моментима који могу ометати настанак државе СХС по начелу самоопредељења народа; предавач је одбио приговор, рекавши да је имао намеру да изложи чисто теоријску страну. Доцент Београдског универзитета Јевто Дедијер је захвалио предавачу на труду и предложио је да се предавање тиска. Потом је студент Александар

¹⁸ Исто, 40, 41, 43, 45.

Протић у име управе друштва изјавио како је „Вила” имала накану да тим предавањем покрене акцију, нарочито с обзиром на познате изјаве савезничких државника (Д. Лојд Џорџ, В. Вилсон) да пред силама Антанте потенцира захтев за оснивањем једне независне државе у коју би ушли сви Срби, Хрвати и Словенци. На то је др Грба предложио да се изабере један одбор, састављен од лица из свих југословенских покрајина, који би имао задатак да организује један митинг, на коме би се тај захтев гласно изнео; акција би могла да се прошири и на емигранте Чехе, Румуне и Пољаке који су живели у Швајцарској а налазили су се у истој ситуацији; он је предложио људе за тај одбор (12 старих и пет студената), што је скуп прихватио. На крају је Милан Чемерикић (самосталац) скренуо пажњу изабраним одборницима да у односима са емигрантима других народа, посебно Пољака, добро отворе очи, јер међу њима има и пријатеља Централних сила.¹⁹

Иницијативу „Виле” око одржавања поменутог митинга примио је као свој задатак Централни одбор Опште организације српско-хрватско-словеначке академске омладине у Швајцарској (као интелектуални представник свог народа). Двадесет другог јануара 1918. издат је плакат у вези с тада последњим политичким догађајима који су се односили на решавање југословенског питања. Самоодређење Југословена тумачено је различитим аргументима, а двапут је поновљен подвиг добровољаца у Добруци; критиковане су изјаве савезничких државника које су значиле гаранцију одржавања Аустро-Угарске и увећања Бугарске на рачун српских државних територија; речено је да се Југословени „неће задовољити никаквим делимичним решењем свог националног питања, а захтевају да се оно реши по принципу народног самоопредељења на најширој демократској основи” У трећој и последњој тачки прогласа казано је: „Очекујући да ће дух руске револуције решити и питање народа Аустро-Угарске: Југословена, Чехо-Словака Пољака, Украјинаца, Италијана и Румуна, поздравља (одбор) сваки револуционарни покрет у Аустро-Угарској који иде на то, да се народи Аустро-Угарске ослободе политичког и социјалног ropства”.²⁰

Преузимање студентских трибина и имена било је нужда конкретног момента. Иначе, органи српске државе па ни Црно-

¹⁹ АС, МУД, Избегличка архива 1917, група „и”, извештај Косте Костића за делегата МУД-а из Женеве 29.XII 1917/11.I 1918, са Пов. бр. 690. — За чланове одбора изабрани су: др Милан Сршкић, др Никола Стојановић, др Лаза Марковић, др *Julije Gaggari*, др Божа Марковић, др Јевто Дедијер, Данило Гатало, Добра Митровић, Вељко Петровић, Љуба Поповић, Мирко Цветковић и Станко Перуновић, а од студената Александар Протић, Иса Богдановић, Вукота Божовић, Мехмед Ђишић и Владислав Фабјанчич.

²⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, без броја, плакат Централног одбора, Берн 9/22. I 1918; Архив Југословенске народне обране из Јужне Америке, књ. V, св. 18, Загреб 15.XII 1935, 564.

горског одбора за народно уједињење нису се трудили да студенте уврсте у пропагирање југословенске замисли. Како није много помагала ни Општа организација академске омладине, образована после конгреса на јуриш у Лозани јуна 1917, остало је последње али и најоперативније средство — полицијски третман студената као особа које непотребно бораве у Швајцарској; предлагало се да они, ако не би пошли на фронт, буду пребачени у Француску, где су могућности српских државних органа биле кудикамо веће него у неутралној и демократској Швајцарској. На основу налога са Крфа, питомци свих српских министарстава морали су се под крај септембра јавити у Женеву уреду полицијског инспектора, те су испитивани разлози њиховог даљег боравка у земљи под Алпима; сви они чији разлози нису били довољно јаки и убедљиви, одређени су да пређу у Француску. Овом пререгистрацијом имали су да буду уклоњени из политички интензивне Швајцарске пре свега носиоци идеје федеративне Југославије из редова аустроугарских Југословена. То је требало да поднесе: Владислав Фабјанчич, Мирко Латас, Мирко Косић, Драган Бублић (спреман у Загребу за обавештајца у Италији), Фрањо Зец, Јосип Бирса, Јосип Турић, Анте Дујмов и Витомир Орел. У другу категорију уврштени су мање експонирани опозиционари који су дотад били распоређени на раду у Црвеном крсту, и то: Војвођанин др Гига Аранички (касније леви самосталац и федералиста), др Ђуро Котур из Босне, Ернест Крулеј и Антон Лушин, Словинци, те Херцеговац Марко Грђић; о њиховом удаљавању из Женеве требало је да одлучи министарство унутрашњих дела у Солуну и сам Н. Пашић.²¹

Овлашћеност некултурних полицијских органа Србије у Швајцарској да усмеравају политички живот избеглих Југословена нису осуђивали само студенти који су дневице били под сталним ударом такве праксе, него и најконзервативнији представници српске интелигенције старе генерације у Женеву. Академик Ј. Томић је указивао на добру организованост белгијске и италијанске емиграције у Швајцарској и тачно је констатовао да је још 1916. године, кад још није у Женеву било српских полицијских делегата и инспектора, међу југословенским пребезима у земљи под Алпима владала слога, искреност и солидарност и нико није дељен и категорисан ни по ком критерију. Потом су министри са Крфа „послали полицију, и то нашу полицију!” „Таман да нас својом неумесношћу и својим незграпним поступцима деморалише и још више дезорганизује! Затим су то допунили класификовањем избеглица у верне и оглашене, у поуздане и непоуздане, давши првима и заштите и слободе да раде што хоће, а за другима шаљући хватаче са жицом. Као последица јавиле су се: међусобна мржња, завист, незадовољство и подво-

²¹ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 1033 од 16/29.IX 1917 (према налогу са Крфа Пов. бр. 68 од 7/20.IX 1917).

јеност. Насупрот жељној и преко потребној организацији наступила је прво општа дезорганизација, затим делимичне организације на штету опште ствари, и најзад узајамна борба. Чини ми се да ни најгори наш непријатељ не би могао измислити луђи и пакленији план за пометњу и расцеп у овој, можда највећој и најхетерогенијој групи избегличкој: да се прво поделимо у Југословене и Србе, затим на Србе и Србијанце, и најзад да се последњи групишу по предратним политичким партијама у Србији, које на овој туђој и опасној територији настављају међусобну борбу из прве половине 1914. године”.²²

Један извјештај за потребу српске полиције поднео је др Светозар Стричевић, Бањалучанин, полицијски чиновник, иначе председник новооснованог студентског удружења „Уједињење”. Он је навео како су почетком 1916. студенти из Србије и Црне Горе основали друштво „Херојска Србија”, са циљем да се студентима из поменуте две краљевине омогући даље школовање. Издавање помоћи било је могуће примањем дотација са стране, а нарочито из Америке (око 15.000 франака). Тим новцем помагани су и људи који су устајали против српске владе и јавно нападали њене кораке и политику. Инспирацијом представника званичне Црне Горе обновљено је раније југословенско студентско друштво у Цириху (1909—14) под именом „Штросмајер”. Удружењу су пришли и неки чланови „Херојске Србије”, мада је оно постављено по начелу југословенске сложене заједнице и на републиканској основи. На челу управе обновљеног друштва налазили су се: Банаћанин Славко Косић, учитељ и резервни потпоручник у Србији, који је после краха српске војске ову напустио и почео да студира у Цириху, примајући помоћ од „Херојске Србије”, његов брат Мирко, доктор државних наука Циришког универзитета, који је био питомац српске државе, ту се нашао и инжењер из Цириха Павле Поповић, Црногорац Божо Кривокапић, студент права, Н. Густинчич, инжењер, и још неколико других који су играли подређену улогу. То друштво је већ својим програмом јавно манифестовало негодовање према Србији. Како су републиканске идеје међу младима Југословенима биле тада у моди, организацији су прилазили и синови „ваљаних српских породица”, мада је било јасно да његов рад помаже један монарх (краљ Никола). Српско министарство унутрашњих послова одлучило је да то извориште републиканских идеја растури. Тај задатак су прихватили генерални конзул из Женева Никола Петровић и полицијски делегат М. Лазаревић. Они су послали своје представнике у Цирих, међу којима и Стричевића, и ови су успели да растури организацију и да на

²² Ј. Томић, н. д., 16.

место ње оснују „Уједињење”, које се борило за унитарну а не за федеративну државу.²³

Друштво „Штросмајер”, сузбијено па делом и умртвљено у лето 1917, обновило је рад наредне године. Као разлог за обнову рада послужили су: (1) озбиљност времена и (2) удаљавање старије генерације Југословена од рада на уједињењу југословенских „племена” и њихово трошење за интересе политичких странака. У штампаном извештају о раду речено је да је на седници управе 6. фебруара 1917. прихваћен као програм удружења видовдански програм 1914. југословенских студентских организација. У првом ставу тог програма, поред осталог, је стајало: „Знајући добро да су досадашње социјалне прилике у југословенским покрајинама у толикој мери различите да се ти крајеви без појмљиве опасности по унутрашњи мир не дају сјединити у једну хомогену целину, Југословенска академска омладина сматра потребном диференцијацију унутрашње управе, у колико се то тиче привредног и основно-културног уређења, и то у таквом смислу, да се сваки део југословенске нације, на темељу својих већ до сада креираних привредних и културних установа, може слободно и несметано и даље развијати на заједничко задовољство и процват целокупне државе.” Друштво није прихватило историјски принцип за управно конституисање него „чисто социолошко, те зато одобрава само такво конституисање самоуправних области, које ће спојити једнаке економске и социјалне елементе”. Ценећи религију као моралног васпитача нације, удружење је гледало „у будућој југословенској држави спољашњу заштитницу свију конфесија једнако”, али тако да се држава не меша у чисто верска питања. Друштво се залагало да „нејугословенске мањине могу слободно служити (се) својим језиком и несметано неговати своју народну традицију, стога не желе насилну асимилацију других раса нашој југословенској”. Занимљив је био пети члан: „Према више пута наглашаваној тврђњи да поједини делови наше нације имају различите културе и конфесије, Југословенска академска омладина напомиње, да су таква тврђења без сваке основе, јер култура културно раз-

²³ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 1755, др Светозар Стричевић са елаборатом „Југословенски покрет у Цириху”. — О студентском покрету Југословена у Цириху Стричевић је навео следеће: последњих десет година у Цириху је студирало доста Југословена из Србије, Далмације, Хрватске, Словеније и Бугарске и ти су млади људи више пута покушавали да се друштвено организују; прва организација у којој су били заступљени сви крајеви словенског Југа образована је 1909. на принципу балканске конфедерације; после кратког времена из удружења су иступили Бугари, пошто им није омогућено да воде прву реч и да целом удружењу даду чисто бугарски карактер; то „Академско југословенско друштво Штросмајер” животарило је до 1912, кад је средином те године оно реорганизовано утицајем омладинаца из Србије и Црне Горе, чиме је дат нов, јачи полет; ратови су заокчили делатност организације, па до почетка 1916. у Цириху није радило ниједно југословенско студентско удружење (Исто).

вијених делова наше нације, представљајући спој славенског човештва и западне образованости, само ће нас спајати и уједињавати а све наше конфесије проповедају мирољубивост и највећу толерантност". Заступајући демократизацију друштва и државе, удружење је изјавило да „неће признавати никаквих посебних друштвених класа нити икаквих привилегија". Политичка права обезбедило би: „опште, тајно, непосредно и једнако право гласа у свима југословенским покрајинама", као и непризнавање „племенске" или покрајинске хегемоније. За ову је речено: „Хегемонистичке тежње јесу највеће сметње нашег јединства и слободе а уједно најодвратнији облик партикуларизма". Друштво је у исто време било и „против сваког племенског или покрајинског сепаратизма у вођењу југословенске политике". За остваривање програма југословенског јединства речено је да друштво сматра компетентним владе Србије и Црне Горе, које су „мандатори југословенске нације". У вези с тим је прецизирано: „Обе владе онога момента када су примиле у свој програм државно уједињење целе југословенске нације, могу водити политичку акцију у оквиру тежња само целе југословенске нације и не више државну политику само Србије или Црне Горе као такве. На темељу својих изјава обе владе морално су одговорне и обавезне пред целим југословенством да ова начела у живот спроведу уз помоћ својих великих савезника, који су већ и сами доказали да правилно схватају оправданост и потребу креирања једне овакве југословенске државе".²⁴

Као што је већ речено, на експрес сазваном конгресу студентских удружења у Лозани 24. јуна 1917. основана је и Општа организација српско-хрватско-словеначке академске омладине у Швајцарској. Њене чланице су биле: „Скерлић" из Лозане, „Вила" из Женеве, „Уједињење" у Цириху и „Уједињење" у Берну, а није било друштво „Штросмајер", односно касније ни удружење „Гађиновић". Двадесетдругог јануара 1918. представници та четири удружења израдили су и усвојили статут организације.. Као потписници налазе се на статуту: у име „Скерлића" Драгиша Ј. Цветковић (каснији министар), Ђура Поповић, Јанко Швајгер, Мирко Латас и Милутин Нешковић; у име циришког „Уједињења" Манојло Манојловић и Михаило Тодоровић, у име беранског „Уједињења" Јордан Тасић, Јосип Будак, Милош Рашковић и С. Хорватин; у име женевске „Виле" Вукота Божовић, Иса Богдановић, Милутин Протић, Славко Радић и Раша Спиридоновић. Статут се дели на општи део (5 чланова), уређење Централног одбора (11 чланова), делокруг рада Централног одбора (3 члана) и на закључне одредбе (4 члана). Чланство у организацији стицало се

²⁴ Југословенско академско удружење „Штросмајер" у Цириху, Извештај о раду за организовање југословенске академске омладине у Швајцарској, Женева 1918, 2—6.

уписом у удружења која су признавала статут. Као средства организације означени су само добровољни прилози и приходи са концерата, предавања и од публикација. Централни одбор сачињавали су делегати удружења по сразмери један делегат на десет чланова. Одлуке тога тела сматране су пуноважним ако их изгласа половина присутних делегата плус један члан. Одбор је бирао управу (председник, главни секретар, благајник) увек из другог друштва и седиште тога удружења сматрано је и као седиште организације; поред тога, делегати друштва би између себе бирали дописног секретара који би одржавао редовну везу са главним секретаром. Секретар управе водио би записнике, чувао архиву и располагао печатом. Централном одбору дато је право да обичном већином (половина плус један) може тражити од појединог друштва смењивање којег делегата, „ако то интереси Опште организације захтевају”. Седнице Централног одбора сазиване су по потреби, али најмање једном у два месеца; седница се морала сазвати на захтев натполовичног чланства. Једном годишње сазивана је свечана седница, којој је могло присуствовати целокупно чланство, с тим што се тај скуп морао огласити 15 дана раније. Централни одбор је могао издавати прогласе, протесте и брошуре, те приређивати јавне конференције и зборове. За публикације већег обима „у смислу наше националне пропаганде” Одбор је могао основати издавачку библиотеку. Издавање сталног гласила, новина, није било предвиђено. Пропаганду дневну требало је водити преко туђих листова. У том смислу је установљено: „Централни ће одбор сматрати за своју дужност да буде у што бољим односима са свим новинарским круговима, савезничким и неутралним, како би путем штампе што успешније обавештавао и најширу јавност о својим праведним националним захтевима. Исто тако одржаваће везе са интелектуалним, академским и угледним грађанским круговима, да би преко њих могао утицати на опште јавно мишљење у корист свога циља, Народног Уједињења”. Организација би престала са радом: (1) кад се оствари њен циљ, тј. уједињење, и (2) када већина дружина преко својих делегата то одлучи. Одобрен статут требало је упутити на увид српској влади и Југословенском одбору, али не и црногорској влади.²⁵

Диверзија делегата српске владе против непоћудних студената није вршена само помоћу Опште организације студентских удружења, ускраћивањем стипендија, војним позивима и слично као према члановима „Штросмајера”, него и у редовима самог чланства дружина, као у случају лозанског „Скерлића”. Назван је расцеп, те је почетком 1918. неколико челних људи тога удружења изашло из њега и приступило формирању новог друштва које би носило име „Гађиновић”. Међу бившим „скерлићевцима” а потом оснивачима новог удружења најпознатији

²⁵ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Ка бр. 211.

су били Милосав Стојадиновић, Србијанац, и Павле Бастајић, Банијац. Стојадиновић је био по занимању архитекта Београдске општине; написао је више брошура у којима се представио као противник буржоаског поретка и као присталица социјалиста; раније је радио у Црвеном крсту, а да би могао бити отеран на фронт, без разлога је отпуштен из службе и позван под заставу; он није следио позиву, те је сматран дезертером, што је коришћено у студентским редовима против идеја за које се борио. Павле Бастајић је у својим иступима на скуповима нападао српску владу, па и Србију, као и Југословенски одбор, као слушање српске владе. За оснивање новог удружења најпре се јавило само 12 студената, те је ректор Лозанског универзитета затезао да ново друштво потврди; он је нашао да се правила нове дружине мало разликују од правила организације из које су изашли, те је тражио подробније писмено обавештење о свим разлозима због којих се „Гађиновић” организује; био је, разуме се, обавештен од српских државних органа, с којима је био на вези.²⁶

Борба против политичких опозиционара у редовима младе генерације водила се не само терањем на фронт или у Француску и одузимањем стипендија него и довођењем свежег студентског кадра који би, ослобођен заробљеништва или интернације, био довољно послушан и примеран за остале. Свакако на миг владиног делегата, Централни одбор Опште организације је замолио српску владу да поспешу ослобођење студената из аустроугарских земаља који су се у току рата предали или били заробљени на италијанском ратишту.²⁷ Та Општа организација је прихватила статут средином фебруара, те је њен председник Драгиша Цветковић (и секретар Милутин Нешковић) тражио од српских власти потврду правила. Српски посланик из Берна прихватио је управу из Лозане и реферисао влади да организација са предложеним устројством може „сузбити штетни рад извесних елемената у Швајцарској”²⁸ Једна осамостаљена студентска организација ускоро је морала тражити интервенцију Опште организације, која је важила као провладина. Најпре као секција „Виле”, у Женеви је радио „Комитет за помоћ интернираним српским студентима”. Како као секција није био у стању да непосредно општи са заинтересованим факторима, Комитет се 10/23. фебруара 1918. осамостаљио, те је функционисао као општешвајцарска студентска организација Југословена, поред Опште организације. То није баш одговарало делегатима српске владе и Комитет није имао успеха у раду. Због тога се морао обратити „Општој организацији” да га помогне пред владиним органима.

²⁶ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 3076, делегат за избеглице К. Костић МУД-у са Пов. бр. 930 (за Бастајића је погрешно наведено да је Босанац).

²⁷ Исто, фасц. IX Ка Пов. Ј. бр. 1055, С. Грујић из Берна 16.II/1.III 1918.

²⁸ Исто, Ка Пов. Ј. бр. 1831, С. Грујић из Берна 6/19.II 1918, са бр. 235.

Председник комитета био је неки А. Сакиларидес а секретар М. Хаџић, иначе непознати у кретању југословенских високошколаца у Швајцарској.²⁹

Крајем зиме и првих дана пролећа 1917. десило се неколико инстигативних случајева са студентима, који су се појављивали и на „Просвјетиним” трибинама. Кад је у једној женевској кафани једно вече посвећено српској песми, приредба је почела свирањем српске химне; сви, па и Швајцарци су устали, осим Босанца Милоша Пјанића и Херцеговца Драгослава Љубибратића; Пјанић је почео студије на београдском Правном факултету и уживао је стипендију владе са Крфа од 150 франака месечно; Љубибратић је студије почео у Швајцарској и примао је 200 франака месечно од Црногорског одбора за народно уједињење.³⁰ Пјанић је 5/18. априла у ресторану „Ди Рон”, у склопу „Просвјетиних” предавања четвртком увече на основу вести из новина говорио о губицима и страдањима Југословена у рату; говорио је пуна два сата, и о српској социјалдемократској партији у рату; изнео је претерану тврдњу да је због рата смањен број Југословена у Аустро-Уварској чак за три милиона а да материјална штета је дотад износила око десет милијарди динара.³¹ На истој трибини, 7. марта у женевском хотелу „Лондон”, Владислав Фабјанчић говорио је о покрету у Словенији за стварање независне југословенске државе; навео је да покрет није случајна појава расположења, него да је обухватио све слојеве словеначког друштва.³² Мостарац Мехмед Чишић, студент медицине у Женеви, после саветовања са Босанцима, члановима Југословенског одбора у Женеви, поднео је (4/17. марта) представку српској влади и Југословенском одбору да се интензивира рад међу босанско-херцеговачким Муслиманима (и у САД, у италијанском и руском заробљеништву) и да се отвори једно место у Југословенском одбору за Муслимана.³³ Међутим, у исто време објавио је у Женеви на француском језику један дефетистички спис („Нова катастрофа”), који је српска влада забранила да се растура у савезничким земљама, јер је процењено да је писање било последица непријатељске пропаганде о судбини Србије међу силама Антанте.³⁴

²⁹ Исто, Пов. Ј. бр. 1934 од 23.II/8.III 1918.

³⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. VIII, Пов. Ј. бр. 2240, делегат за избеглице Пов. бр. 812 од 1/14.III 1918.

³¹ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2539, М. Лазаревић из Женеве 6/19.IV 1918, са бр. 1256.

³² АС, МУД, Избегличка архива 1917, пов. фасц. „у”, М. Лазаревић са бр. 764 од 23.I/8.III 1918.

³³ А. Пуриватра, *Формирање Југословенске муслиманске организације и њен развој до превазилажења кризе почетком 1922. године*, Историја XX века, књ. IX, Београд 1968, 390—91.

³⁴ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пов. фасц. „у”, б. б., Париз 26.III/8.IV 1918.

Кад је циришко друштво „Штросмајер” објавило свој извештај о раду, јавили су се разни коментари. Часопис „Југославија” (у мартовској свесци) донела је леп чланак о том студентском друштву, истичући активност и храброст М. Стојадиновића. Сам извештај публикован је због неоправданих приговора с једне и игнорисања с друге стране; у приказаној преписци са „Вилом”, часопис је критиковао женевског партнера. Часопис је навео и писање једног швајцарског антантофилског листа поводом писања „Југославије” и закључио је да се идеја Велике Србије могла остварити једино послите велике добијене победе, а како је уместо тог неопходног услова дошло до војног пораза, остаје федеративна република Југославија којој такав услов није потребан то је реалан услов за уједињење Југословена. Перо Слијепчевић, међутим, исти извештај дочекао је с антипатијом, сматрајући да је Стојадиновићево писање одвише негативно и да припада разорном менталитету. Ако је реч о програму удружења „Штросмајер”, одговорио је црногорски женевски *Српски лист*, онда је реч о програму свих југословенских студентских дружина из 1914. године. Можда није требало покретати питање хегемоније? Али, Стојадиновић као Србијанац је управо таквим питањем спасио част Србије.³⁵ у првој половини априла 1918. друштво „Штросмајер” је отпочело растурање једног прогласа упућеног Југословенима.³⁶

Лозанско друштво „Скерлић”, чији је председник био Драгиша Цветковић, настојало је да да тон студентском покрету Југословена у Швајцарској, у складу са Централним одбором Опште организације. Како је у својој средини имало људе музички образоване који су могли саставити солидан штрајх-оркестар, дружина је одлучила да приређивањем концерата управо таквим писањем спасио част Србије.³⁵ У првој половини цертне музике. При томе се обратила Крфу за набавку партитура. Сам Н. Пашић је одобравао своте за приређивање концерата; један такав одржан је 1. маја, кад је организовао српско-италијанско вече, чији је приход био намењен српским заробљеницима у Италији.³⁷

Док је српска влада налазила и форсирала студенте који су одобравали њену политику, Андрија Радовић, на челу Црногорског одбора за народно уједињење, био је против истурања омладине у политичком животу. Он је, на пример, писао Светозару Томићу, референту за црногорске послове у српском министарству: „Што се тиче омладине, за жаљење је што се њој хтјело дати улога која јој нигдје на свијету не припада. Отуда су никле амбиције појединих од њих, које њихови другови нијесу хтјели

³⁵ Српски лист (Женева) бр. 19 од 24.IV/7.V 1918, 3, 3.

³⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пов. фасц. „у”, делегат у Швајцарској Пов. бр. 848 од 2/15.IV 1918.

³⁷ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. J. 2531, 2322.

одобрити ни дозволити да се большевизам у њој ствара. Хтјело се да врше организацију омладине студенти, који по самом њиховом признању нијесу могли да се скрасе ни два-три мјесеца у једном истом друштву. Политику треба да воде политичари и у Црној Гори као и у цијелом свијету, а дужност је омладини да врши пропаганду”³⁸ Радовић је ово рекао због искуства не само у Швајцарској него и у Паризу, где је владала велика затегнутост између црногорских студената под утицајем Нејиа и оних око Радовића.³⁹

Централни одбор Опште организације је 14/27. јуна одржао значајну манифестацију уз учешће ректора и професора универзитета. Професор Сен Син је одржао предавање о југословенском питању, а декан Андре Мерсије и професор Бенжамен Валотон такође су говорили на ту тему. Слушалаца је било око хиљаду, међу којима и грчки и српски посланик. Тада је први пут у Швајцарској јавно и на таквом нивоу постављено југословенско питање.⁴⁰

У исто време, кад је министарство иностраних дела проценило да удружење „Штросмајер” „не стоји на програму Крфске декларације и његов рад није сагласан са радом краљевске владе и Југословенског одбора” и министар војни и штаб Врховне команде су наредили да се забрањује растурање у јединицама материјала тога друштва који је упућен војсци.⁴¹ У друштву „Вила” обрађана је пажња на обезбеђење трошкова у пропагандном раду. Председник друштва Страшимир Милевић тражио је од Крфа 200 франака месечно да се плаћа закуп просторија удружења. Препорука полицијског инспектора М. Лазаревића дата је и за отварања при женевском конзулату сталног кредита за публикације „Виле.”⁴²

Колико су односи на релацији Велика Србија — Југославија били заоштрени види се по томе што је и сам помен речи Југославија могао изазвати недоумице и распре. Кад је Централни одбор Опште организације честитао краљу рођендан, он је одговорио телеграмом у коме је изразио уверење да ће се рат „завршити стварањем давно жељене Југославије”. Посланик С. Грујић је тај телеграм прокоментарисао Н. Пашићу: „Бојим се да се употребом речи Југославија не користе неки омладинци

³⁸ АС, Црногорски одсек, фасц. II, б. б., А. Радовић из Париза 25.V/7.VI 1918.

³⁹ АС, Југословенски одсек, фасц. II, Пов. J. бр. 1915, М. Златановић из Париза, пре 28.II/13.II 1918.

⁴⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. J. бр. 2614, С. Грујић из Берна 16/29.VI 1918, телеграмом бр. 1459; Пов. J. бр. 2849, 3092.

⁴¹ АС, Југословенски одсек, фасц. II, Пов. J. бр. 2567; Архив Војноисторијског института ЈНА (Београд), поп. III, кут. 200, бр. 2, Обавештајни одсек Врховне команде 27.VI/10.VII 1918.

⁴² АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. J. бр. 2716 и 3486 (13/26.X 1918).

који противстављају Југославију Србији и крфској декларацији”, те је тражио одобрење да се реч Југославија изостави.”⁴³

Са обезбеђењем средстава за школовање Босанаца и Херцеговаца ишло је теже него за Црногорце и Србијанце. Због тога су босански прваци основали један скроман фонд босанско-херцеговачке емиграције. Други извештај о његовом раду литографисан је августа 1918. године.⁴⁴ Кад је Пашићева влада почела појединцима, као левичарима, да одузима стипендије, показала се благодет у постојању и раду фонда. Тим је изазван гнев женевских „државотворних” и примедбе многих беспослених. У вези с тим изродио се спор између Н. Стојановића и М. Сршкића, радикала, који је имао и каснијих реперкусија у локалној босанско-херцеговачкој политици.⁴⁵

III — Југословени федералисти у Швајцарској

Већ је речено да је студентско удружење „Штросмајер” у времену од 1909. до 1912. деловало на принципу балканске конфедерације и да су његови чланови најпре били и Бугари. У погледу решавања југословенске идеје друштво је полазило од стварања федеративне или конфедеративне јужнословенске државе. Балкански ратови, међутим, угасили су рад дружине. Први убеђени федералиста Југословен у Швајцарској у условима светског рата био је Херцеговац Владимир Гађиновић, старији студент, који је у то време припадао масонском братству. Већ почетком рата он је проблеме разматрао не само са гледишта слободоумља него и као интелектуалац који је пригрлио социјалистичку идеологију. Поред осталог, мада националиста, осуђивао је рат, понекад наводећи да сумња да би Гаврило Принцип пуцао да је могао предвидети шта ће рат све донети.¹ Он није деловао цело време у земљи под Алпима, јер је од стране српске владе упућен у националну пропаганду у Северну Америку, а после доласка у Фрибург отрован је.² Његов савременик

⁴³ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2795, С. Грујић из Берна 6/19.VII 1917, са бр. 2005.

⁴⁴ АС, Политичко одељење 1918, фасц. V.

⁴⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 166.

¹ С. Бенко, *Национализам и демократија*, Српски народни календар „Петар Велики” 1938, Chicago 1937, 126—7:

² Д. Љубибратић, Владимир Гађиновић, Београд 1963, 240. — Приликом одласка у Америку са Пером Слијепчевићем из српске државне касе примили су 15.000 франака; према обавештењима српског министарства иностраних дела августа 1918, у Америци су примили 100.000 франака, што су употребили без споразума са министарством односно бернским поштомством (АС, Југословенски одсек, фасц. X, Пов. Ј. бр. 2973, посланство у Паризу 15/28.VIII 1918). — Гађиновић одлазак у Америку пратила је и италијанска обавештајна служба (ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 180, fasc. XVII, Notiziario serbo-montenegrino, s. n., s. d. — О његовој

и пријатељ, познати песник Тин Ујевић одмах после рата писао је „да је Гаџиновић 1915. године постао присталица идеје федерализма међу Јужним Словенима”.³ У том погледу најближи му је био Банаћанин Мирко Косић, који је још 1915. послао српској влади расправу којом се залагао за федеративни склоп будуће уједињене државе.⁴ У последњем броју *Југословенског гласника* (Ниш 1915) објавио је чланак о уређењу југословенске заједнице, у коме је устао против централизма, скрећући пажњу на економске и културне диференције и посебности југословенских крајева и посебно да би било неприхватљиво да Србија натура улогу Пруске на словенском Југу. Кад је напис објављен, налазио се у Кладову, те умало што за изложено мишљење није платио главом.⁵ Већина старијих омладинаца у Женеви, ипак, на збору августа 1915. изјаснила се да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, те да се уједињење може извести у виду хомогене државе, јер не постоје питања унутрашњег уређења о којима би ваљало да брину велесиле,⁶ ближи Пашићу него Франу Супилу, они су били национални унитаристи али ипак не за државни централизам, што се допало Т. Г. Масарику, те је написао уводну реч за њихову споменицу која је нешто касније публикована у Паризу⁷

Агитацији за федеративно уређење будуће југословенске државе највише је допринела фебруарска револуција у Русији. Федералистички покрет није се раширио само по пространој руској царевини, него је утицао на федералистичка расположења и у Европи. Таквом гобању нешто је придонело и ступање у рат САД, типично федеративно уређене велике републике. Међу Југословенима у Швајцарској федералистичку агитацију повело је циришко студентско удружење „Штросмајер”, које је 1917. у зиму обновило рад на пређашњим концепцијама. То друштво објавило је 1. јуна 1917. проглас Југословенима у Швајцарској са потписом „Један Југословен”. Апел је садржавао оштру критику српске владе, Југословенског одбора и Црногорског од-

смрти делегат полиције у Женеви јавио је да је умро у Фрибургу 29.VII/11.VIII 1917 од чирева у стомаку и да је сахрањен по црквеном обреду 1/14. августа (АС, МУД, Избегличка архива 1917, № 1335 од 8/21.VIII 1917).

³ Т. Ујевић, *Владимир Гаџиновић*, Југославенска њива (Загреб), новембра 1921.

⁴ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 135.

⁵ М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923, 17—8.

⁶ М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914—1918*, Београд 1922, 23.

⁷ М. Paulová, н. д., 94; П. Слијепчевић, *Масарик и југословенска омладина у емиграцији*, Преглед (Сарајево), марта 1930; Љ. Леонтић, *О Југословенском одбору*, Загреб 1961, 44, 42; Д. Јанковић, *Југословени и Чехословаци у процесу стварања њихових самосталних националних држава, 1914—1918. године*, Зборник Правног факултета у Загребу 1968, 3—4, 365—6.

бора за народно уједињење (који се налазио у фази формирања) и тражио је Југославију са осам федералних јединица, лепо се изражавајући о Црној Гори. Ипак, није био гласоговорник ни двора краља Никите, јер је и црногорској влади упућено писмо са програмом којим је захтевана југословенска федеративна република. Основне идеје дугачке прокламације биле су следеће:

„... Уверени смо били да ће Југославија, у којој ће све наше кокрајине: Србија, Црна Гора, Словеначка, Хрватска, Војводина, Босна и Херцеговина, Далмација, Стара Србија са српским делом Македоније, имати своје аутомоније, чврсто повезане једном федерацијом представљати такву једну државу, која ће бити мајка свима нама Југословенима подједнако. Изјавом србијанске владе у Нишу 1914. год., да ће она од тада водити чисто југословенску политику, радећи искрено на оваквом нашем уједињењу, нада наша била је повећана и само на такву изјаву србијанске владе масе вансрбијанских Срба, Хрвата и Словенаца похитале су са свију страна у Србију да појачају српску војску и да се с њом боре за овакву Југославију [...] Па и данас шта видимо: преко 40.000 добровољаца Југословена, највише Војвођана Хрвата и Словенаца, који сачињавају армију генерала Живковића, спремају се да иду у смрт, из које треба да никне нови живот њиховој богатој Војводини, дичној Хрватској и лепој Словеначкој, аутономна слобода у Федерацији осталих аутономних покрајина Југославије. И у исто време из далеке прекоморске североамеричке Уније и Канаде непрекидно стижу масе Југословена несрбијанаца, да и оне крв своју пролију не за некаква варљива обећања или повећање само једне покрајине, Србије, него за уједињење свију нас Југословена, за југословенску Југославију!

„Када су после несрећне 1915. г. гомиле бегунаца Југословена пријатељски примљене од Енглеза и Француза и када су ти наши културни пријатељи преко својих државника, преко угледних политичара и публициста изјавили, да ће се од сада они даље заузимати за наше национално уједињење у једну федеративну Југославију, ми смо умирени могли чекати свршетак рата и очекивати стварање такве Југославије. Када је још и председник североамеричке Уније, Вилсон дигао свој моћни глас за стварање Југославије, а после њега мудри министар нове Русије Миљуков, нарочито нагласио потребу стварања једне федеративне југословенске државне заједнице, ми смо у тим обећањима могли гледати гаранције нашим тежњама и њима бити задовољни [...]

„Да видимо прво шта је за Југословенство учинила Српска влада. Она је одмах овде у Швајцарској покренула на француском језику политички недељни лист који је, према њеном обећању, имао да се држи начела југословенског уједињења. И тај лист место да је, што беше сасвим природно, добио име „Југосла-

вија, назван је једностраним и партикуларистичким именом ‚La Serbie‘. Дакле први корак па одмах нејугословенски! И у том листу пише се о свему и свачему, — али о најважнијем нашем питању о унутрашњем уређењу Југославије не пише се ништа. Унутрашње уређење, које је уједно први услов, хоћемо ли ми да се ујединимо са Субијанцима или не, те се у овоме листу систематски избјегава. То наше животно питање нису господа око „La Serbie“ хтели никако ни додирнути. Јер то не иде у рачун — Србији! То смета србијанској влади. Оно, што је за све нас Југословене најважније, о томе србијанска влада не дозвољава да се говори. Али је зато тај лист пронашао нешто ново: место о Југославији, пише се непрекидно о некаквој ‚Великој Србији‘. Дакле: Србија, само Србија треба да буде велика, тј. да заграби што више земље око себе, а Југославија, свима нама тако света Југославија, она је према грандоманској ‚Великој Србији ситна и ништавна, ње управо, по жељи и злонамерној тежњи србијанских политичара, не треба ни да буде [...] Србијанци добро знају, да оваквим дволичним и тенденциозним писањем убијају, руше и уништавају свети идеал наш, Југославију! Јер њима треба централистична ‚Велика Србија‘, а не демократска федеративна Југославија. Они иду да заграбе земље, а не да уједињују југословенску нацију [...] Сва ‚југословенска‘ политика српске владе данас се састоји у двома избезумљеним агитацијама: у дискредитовању и каљању Црне Горе у облику простачких нападаја на црногорског владара, а друго у плитком и неоправданом заузимању за Македонију. Циљ прве пропаганде јасан је: од старог краља Црне Горе по сваку цену изнудити пристанак на безусловну предају Црне Горе Србији, а нарочито сада без питања целог црногорског племена. Остварење тога пристанка за Србијанце је и одвише важно, јер је Црна Гора једна од наших југословенских покрајина, која има и по међународном праву услов и оправданост да може постојати као самостална држава и које јој тековине без пристанка њенога народа не сме одузимати ни Србија. Већ само пост-ојање Црне Горе као самосталне државе, један је од главних разлога за федеративно уређење Југославије а против тога разлога у овом европском комешању, бацила се данас Србија са крвоједним бесом, да би уништењем Црне Горе остварила своју једину тежњу: недемократску, централистичку црнорукашку ‚Велику Србију‘. Због тога је и нашла петорицу црногорских политичких инвалида у Женеви омогућила им издавање једног неозбиљног листа и неписмених и малоумних брошура. Та петорица говоре данас, у име целог црногорског племена и Србијанци продукте њихових веома скромних умова цитирају и сервирају Европи као изванредну политичку мудрост [...] Ако се пак све питање око стварања Југославије своди на уклањање династија, онда ће за нашу будућу државу бити најкорисније, да се одмах уклоне обе. И зато нека прво Србијанци у овом смислу демократизују

себе, па ће том њиховом, свакако савременом примеру следовати и Црна Гора [...] С друге стране опет ти српски званични и полузванични кругови управили су своју пажњу на Македонију, на коју Србија свакако да има најмање права. За њу се Југословенство може заузимати као за југословенску покрајину, јер југословенска Македонија јесте, али српска није. И у овом раду видимо другу избезумљену агитацију Србијанаца, који покривају главно: наиме: њихово бегане од правог, поштеног југословенског рада.

„А како стоји ствар са Југословенским одбором? Ти надувени људи са неограниченим уображењем оделили су се потпуно од осталих Југословена овде, себе сматрају некаквом југословенском политичком „аристократијом“, а тобож раде на стварању демократске Југославије! Да грозне ироније! [...] Већ начин, како је састављен тај одбор, и људи који су у њему, дају одмах доказа о неспособности и неозбиљности тога друштва. Србијанци имају у њему своја два професора универзитета и једног познатог противјугословенски расположеног бившег министра, док Црну Гору у том одбору не заступа нико! Босну заступају три члана, док Војводину не заступа баш ни један. (Јер амерички поданик М. Пупин, који је још пре четрдесет година отишао из Баната, не може се тек сматрати тумачем жеља данашње Војводине!) Ето, дакле, демократског уређења тога одбора! И што је још жалосније, осим три човека у њему сви остали су све друго пре него — Југословени. (Тек на пр. један др Ник. Стојановић, који је још пре рата у својој брошури „Срби и Хрвати“ узвикнуо да се борба између Срба и Хрвата има водити „до истраге наше или ваше“ и тиме изазвао крвопролиће у Загребу, не може бити — Југословен!) Тај одбор није написао о нашем питању до данас ниједне озбиљне, са именом потписане, књиге [...] Због тога и иступише из њега два најспособнија и највреднија члана: Фр. Сушило и др Јован Једловски!”⁸

Није јасно ко је могао бити писац те „оптужнице“ (како је у последњем пасусу речено за проглас). Биће да је аутор био колективан, тј. да су на прогласу радили Павле Поповић, Божидар Кривокапић, кандидат права и секретар удружења, и Мирко Костић (због очигледних војвођанских акцената). Проглас је датиран у Лозани, те може изгледати да су у њему учествовали и тамошњи федералисти, од којих је најзначајнији био Србијанац М. Стојадиновић, републиканац. У сваком случају, у апелу има претеривања, нетачности и илузија са Савезницима, који се никако нису заветовали крајем 1915. да стварају Југославију. Ако се проглас упореди са правилима друштва „Штросмајер“ (преузета са конгреса у Бечу 1914), види се велики корак напред у одређе-

⁸ АС, Црногорско одељење, фасц. I, српско посланство при црногорском двору Пов. бр. 228, из Париза 19.VI/2.VII 1917. — Трагање за аутором: Исто, Пов. II, бр. 428.

ном смислу. Залагања за Црну Гору свакако потичу из клана Поповића — Јабучана.

Као што је речено, 24. јуна одржан је конгрес југословенских студентских удружења у Лозани, на коме нису учествовали представници „Штросмајера”. Сви извештаји нису подједнако и тачно извештавали о том скупу младе генерације. Према аустроугарској достави, постојале су две струје: федеративну су заступали Сплићанин Антун Дујковић (тачније Дујмов) и Словенац Витомир Орел, док се за концепцију хомогене и јединствене републике залагао Стојадиновић.⁹ Овај распоред главних протагониста није био истинит. Сама одлука о сазивању конгреса прихваћена је без потребне већине чланства чак и у самој Лозани. На одржаном конгресу нарочито су се као федералисти истакли Павле Бастајић и М. Стојадиновић¹⁰. О М. Костићу, о коме су се лепо изражавали и неки квалификовани за државно-правна питања чланови Југословенског одбора, није суделовао у раду скупа.¹¹ Конгрес је отворио В. Орел, а за председника је изабран Мика Марковић, студент из Базела. Први је говорио М. Стојадиновић, који је дуго анализирао тачке свог нацрта резолуције, која је пледирала за југословенску федеративну републику, у којој би све покрајине уживале најширу аутономију а од социјално-политичких захтева били су укључени: опште право гласа, неограничена слобода штампе, потпуна слобода наставе и вероисповијести. Други говорник, Словенац В. Фабијанчич, као изасланик женеvsке „Виле” није се држао инструкција и овлашћења свог удружења, него је подржао гледишта Стојадиновића. Правник Михаило Стојадиновић заложиио се за јединствену (нефедеративну) демократску државу и у том смислу изнео је други нацрт резолуције. У живој дискусији у којој су подржана оба нацрта учествовали су: Моша Демајо (ћак трговачке академије), Драгиша Цветковић (студент технике) као председник дружине „Скерлић”, Д. Љубибратић, В. Божовић (председник „Виле”) те Спиридоновић, П. Бастаић и Лепосава Ђорђевић. Док је Сплићанин Анте Дујмов позивао да се јединство не губи због ставова резолуције, Бастаић је тежиште дискусије бациио на федеративну платформу (но одмах му је пришивено да је стипендиста краља Николе). Да би се становишта и предлози приближили, председавајући је предложио одбор од деветорице који би израдио нови предлог резолуције. До нове резолуције па ни до приближавања ставова није дошло, јер се комисија поделила на

⁹ Архив БиХ, Präs. 1918, фасц. II, поверљива писма бечког министарства финансија, бр. 859 од 27.VIII 1917, којим је достављен акт Бал-плаца бр. 4203.

¹⁰ О њему: М. Јаковљевић, н. д., 30—1; Ј. Томић, н. д., 237. 238. — О П. Бастаићу могло би се и посебно писати. Из поменуте литературе о њему има помена код Д. Љубобратића и Љ. Леонтића.

¹¹ О Костићу вид.: В. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Љубљана—Београд—Загреб 1928112.

две половине: већа (Стојадиновић, Н. Марковић, Дујмов, Цветковић, Рашковић) је подржала предлог Стојадиновићев, док су четворица (Стојадиновић, Бастаић, Фабјанчич, Љубибратић) били зај први нацрт. Како већина није била довољно убедљива а с обзиром на расположење присутних, председавајући је предложио да се никаква резолуција не усваја него да се програм рада установи током рада и означи на наредном конгресу.¹²

У току лета објављена је и разаслата брошура „Срби из Србије и Југославија”, коју је објавио приређивачки одбор часописа „Југославија”. На челу струје која се борила за најширу демократију, федеративно и републиканско уређење, налазили су се: Н. Смодлака (Сплићанин), М. Стојадиновић, Д. Густинчич, М. Косић и Б. Кривокапић. Да би се сузбио тај покрет, неки интелектуалци из Србије који су живели у Женеви одлучили су, поред осталог, да приреде низ састанака и предавања о југословенским земљама и привредним и политичким условима у њима; прва публикација је требало да буде брошура „Хрватска и Словенија”, на основу предавања које је у Женеви 8. августа 1917. одржао др Иван Гмајнер.¹³ Италијански обавештајци из Женеви пренели су својој централи да су се у току рада и у обновљеној некадашњој сарајевској „Просвјети”, која се бавила организовањем предавања (а чији је председник био Н. Стојановић, заговорач италијанско-југословенског пријатељства) јавиле федералистичке тенденције, иако друштво на почетку свог рада није имало потпуно дефинисан програм у вези са национално-политичким питањима.¹⁴

Први број двомјесечне ревије „Југославија” (на француском) изашао је 31. јула 1917. Тај „орган независне југословенске демократије” званично је уређивао Никола Смодлака (седиште му је било у Женеви), но уређивачки тон је стварно давао Драготин Густинчич. У поговору Југословенима редакцијски одбор је поручио: „Насилно притискивање слободног истицања захтева југословенског народа изазвало је појаву овога листа. Противника слободног демократског Југословенства имамо данас како у отвореним непријатељима, тако исто и у онима који под фарисејском југословенском маском воде политику само једне покрајине или једне странке у њој. Правац нам је одређен програмом који смо, покрај независне југословенске омладине у овој слободној земљи, усвојили и ми, и који је истакнут на првом месту овога броја”. На том „првом месту”, тј. у предговору, речено је да независну југословенску демократију сачињава једна група ју-

¹² АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2086, делегат српског МУД-а М. Лазаревић са Пов. бр. 442, из Женеви 14/27.V 1917.

¹³ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 813, др С. Грујић из Берна 9/22.VIII 1917, са пов. бр. 1188.

¹⁴ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, адмиралштаб № 3335/ЈС.

гословенских избеглица и да је њен идеал: јединство у једној независној, демократској и федеративној Југославији. Програм који је изложен у девет тачака био је програм удружења „Штросмајер”, односно видовдански програм студентских друштава из Беча 1914, дакле опет изразито федералистички. Програматски чланак написао је инж. Д. Густинчич који је опет нарочито инсистирао на федеративној Југославији и који је начинио јасну дистинкцију између централистичке Србије и демократске федеративне Југославије. Наглашавајући објективне разлике које су тада постојале између појединих југословенских области, чланкописац је завршио речима: „Југословенска нација биће са нама”. У чланку „Политика Србије и Црне Горе и Југославија” аутор („Црногорац К.” = Кривокапић) је изјавио да Југословени никад неће заборавити на жртве које су Србија и Црна Гора принеле за ствар уједињења; ипак, приметио је да односи између државних чинилаца те две независне државе треба да буду у духу југословенства, а не да се састоје у свађама и оптуживањима. Трећи напис „Југословенско питање и штампа” прокоментарисано је писање париског *Тана* и *Ноје цирхер цајтунга* о југословенском питању према српском виђењу. Хрват који је у циришком листу (број 1184) реплицирао на писање Србина (бр. 1163) правио је разлику између Велике Србије и Југославије (федеративне); у напису је дат и осврт на мајску декларацију и констатовано је да се ради на стварању једне југословенске партије која би за програм узела ту изјаву од 30. маја; чланкописац се дуже задржао на различитом писању „Српског дневника” и Народного листа” у САД, при чему је први означен као великосрпски а други као федералистички; наведено је и мишљење „Ноје цирхер Нахрихтена” да у погледу будућег југословенског уређења постоје три концепције: великосрпска, аустроугарска с аутономијом у федерализованој Аустрији и трећа „социјалистичка” са федеративном демократском Југославијом. На последње две странице броја објављен је резиме анализираниог прогласа „једног Југословена” од 1. јуна.¹⁵

Италијански информатори су у јулском броју „Југославије” видели југословенски пропагандни орган усмерен против политике српске владе и Југословенског одбора, али за то нису показали симпатије за њега. Д. Густинчич је због свог чланка назван фанатиком који се продао црногорској влади, и посебно им је запело његово излагање о добровољцима из Америке; Густинчич је сматрао да добровољци треба да образују посебне јединице под командом својих официра, али да буду додељени српској војсци; био је против тога да се те јединице боре на италијанском фронту.¹⁶

¹⁵ Yougoslavie (Genève), № 1, 31.VII 1917, 1—16.

¹⁶ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, августа 1917.

У каснијим бројевима „Југославија” је показивала и извесне социјалистичке тенденције, јер је тражила ослобођење сељака и радника. Опонирала је женевској „Србији” и црнорукачкој гврнитури око некадашњег „Пијемонта”, који је тражио јачање српских експанзионистичких позиција. Тој групацији није била довољно демократска и прихватљива ни Крфска декларација. Федералне јединице будуће републике имале су бити: 1) Србија са делом Босне, 2) Банат, Бачка и Срем, 3) Хрватска и Славонија са југозападном Босном и највећим делом Далмације, 4) словеначке земље са Истром, 5) Херцеговина са преосталим делом Далмације и Црна Гора.¹⁷ Ставови се нису сувише изричито износили, него се обично говорило о уређењу „на основу потпуне равноправности свих делова земље у сваком погледу”, а мислило се на федеративну републику¹⁸ И омладинци и они старији ређе су говорили о федеративној држави а још ређе о републици, јер сама идеја децентрализације власти није била пријатна не само провладиним круговима него ни опозицији.¹⁹

Конзервативни београдски историчар Јован Н. Томић тврдио је како су идеје о југословенској федерацији и републици ушле у моду априла 1917, пошто је гломазну руску федеративну републику створио Павле Миљуков, кога је југословенска омладина у Швајцарској прихватила за свог учитеља. Уз руску револуцију, и улазак САД у рат имао је утицаја на схватање о уређењу будуће Југославије, Известан подстрек давала је добра демократски уређена средина у којој се тада живело, Швајцарска, са кантоналним федеративним уређењем. Уосталом, „манија” републиканизације постојала је тада и у неким другим европским земљама. Ако би Вилсон одржао реч, да неће преговарати са Хенцолернима и Хабзбурзима него само с народом, требало је очекивати да на крају рата монархије буду свргнуте и у Немачкој и Аустро-Угарској. Иза републиканизма долазио је федерализам. Томић се чудило како наглашен националан принцип није водио једноставној, тј. по њему централистичкој земљи, па макар била и република. Он је то тумачио мегаломанијом оних који су се осмелили да говоре о републици, јер су само федерализацијом могли бити господари и на мањим подручјима. То су планирали нарочито они који су желели да „племенску” власт сачувају за себе. Поред тога, истицано је да се тек федеративном републиком уклања хегемонизам, који се може остварити и преко централистичке републике. Како се сматрало да уједињење долази у обзир једино ако се одстрани сваки хегемонизам, уз такво сч-

¹⁷ Преглед листова (Женева) бр. 728 од 16/29. XI 1917, 2 (Х. Вендел у *Arbeiter Zeitungu* 19.XI 1917).

¹⁸ В. Фабјанчић, *О Словенији и Словенцима*, изд. Југословенске омладине, Женева 1917, 33; А. Стојковић—Б. Кнежевић, *Филозофски лик Владимира Гађиновића*, Историјски гласник бр. 1—2/1967.

¹⁹ М. Јаковљевић, н. д., 40—1.

ватање уједињења природно је следио захтев за федеративном републиком.²⁰

Јован Томић се присећао да се почетни вид федерализације читавао чак пре руске револуције. Наиме, приликом прославе св. Саве јануара 1917, ад две групе једна се натурала а она друга није хтела да изађе са противпредлогом да се не би разбијала јединственост манифестовања. Прва група, пак уклонила је белог орлове, као симбол монархизма, те је српски крст ставила на хрватска „шаховска поља”, при чему су једнаки квадрати симболизовали већи број једнакоправних федералних јединица. У хрватском делу емиграције у Швајцарској најбројнији су били франковци, који су се представљали као ултрајугословенски елементи; њима је такво симболизовање будуће заједнице такође одговарало. Најзад се сам историчар почео убеђивати да је уједињење лакше извести ако се историјска парцијалност привремено задржи преко неког вида провизорног федерализма; налазио је да би у условима провизорија требало настојати да се прихвати обласна а не „племенска” федерација, јер је сваки од тројице браће могао пожелети да се у постојећем оквиру и формама даље развије, а то би водило не само коначном федерализму него и републици. Томић је покушао да анализира логику „племенске” федерације, те је дошао до закључка да чим отпадну унитарне традиције које природно потхрањују монархија, натураће се традиције најјачег племена, док ће са традицијама два мања „племена” ићи лакше, те ће традиције најјачег племена рушити покрајинске границе и укинути наслеђену поцепаност, али то може бити процес опасан за одржавање целине, јер води централизму и једноставно уређеној држави.²¹

Оно што је Ј. Томића узнемиравало била је истовремено појава најразличитијих федералистичких комбинација. Средином 1917. појавиле су се форме мале, средње и велике Југославије, ова последња са Бугарима и мала у хабзбуршком оквиру. Швајцарска је желела да се одржи Аустро-Угарска и при томе је била уверена да ће то у новим условима бити могуће једино кроз федерализовање престареле монархије. Швајцарци су били расположени да Југославију виде у тако преуређеној Аустрији, чак и заједно са Србијом. Затим је била јака струја за федерацију Југословена са Бугарима, за балканску конфедерацију, па и додунавско-балканску заједницу (која не би имала ничег заједничког са концепцијама Карла Кауцког). Улазак Бугара у Југославију објашњавао је као свтарање праве и пуне Југославије, јер и Бугари су Јужни Словени. Балканска федерација је била више социјалистичка верзија велике конфедерације. Југословенска омладина у Женеву одушевљавала се управо за такву федерацију, и у томе су је подстицали руски револуционари; један

²⁰ Ј. Томић, н. д., 101, 32—3, 67, 69, 70, 64—5, 62—3.

²¹ Исто, 261, 56, 64, 66, 70.

руски Јеврејин на неком састанку у познатом „пленпалеу“ трчао је по сали и клицао балканској конфедерацији и пропасти крунисаних глава. Један део швајцарских Хрвата помагао је идеју о заједничком животу са Бугарима не само због федералног начела, и у томе су их подржавали српски левичари, али из других, својих политичких мотива. Томића је посебно нервирао професор-педагог Марко Јаковљевић, родом Сремац, иначе републиканац и масон, који је сваком приликом истицао у разговору потребу уласка Бугара у федеративну Југославију и ревносно се бринуо о самосталности Црне Горе, па макар била и под заштитом Италије, само да није под недовољно културном Србијом, која, тобоже, није могла да схвати нове идеје. Под претпоставком распада Аустро-Угарске, између предлога о федерацијама и конфедерацијама, јавио се и пројекат конфедеративне везе с Италијом. Томић се сећао да су неки такви планови постојали и 1915, кад је Италија ушла у рат. Такве замисли помагали су многобројни италијански емисари у Швајцарској, који су нудили да се мале државе окупе око Италије; то Србима никако није ишло у главу, јер је Рим противу њих помагао не само Црну Гору него и Бугарску. Док су италијански активисти 1916. облетали око Срба, то су 1917. чинили са Хрватима, међу којима је, чак и најугледнијима, било људи који су у исто време тражили заједницу са Бугарима и удруживање вишег реда са Италијом.²²

Томић је налазио да су „маторији политичари“ били носиоци идеја о федеративној Југославији код омладине и да су се младим људима послужили као гласноговорницима. Томић је посебно апострофирао професора Јаковљевића, који је саставио једно предавање у коме се залагао за федеративну Југославију, у коју би ушли Бугари (којима би Србија имала да препусти Македонију), и која би била положена на покрајинским аутономијама. У разговору који је имао (2. априла) са Гролом, и код овога је Томић запазио да повлађује омладини, сматрајући да има право да иде испред својих старијих. Док је Јаковљевићев утицај омладину усмеравао у правцу југословенске републике, др Козарев, лекар, Македонац, придобио је младе југословенске интелектуалце за концепт балканске федерације, у коју би ушли сви југословенски народи са пространом аутономном Македонијом.²³

И други сведоци наводе да је међу Југословенима у Швајцарској било и таквих који су желели федеративну Југославију у хаџбуршком оквиру. То је начула и италијанска обавештајна служба, па и то да емигранти немају ништа против тога да и Србија и Црна Гора уђу у једну велику југословенску целину у хаџбуршком оквиру; такве појединце помагали су швајцарски аустрофили и славофили, а као веза с аустроугарским цириншким конзулатом служили су два Лаиновића (који су, узгред, обаве-

²² Исто, 5—6, 196 и 206, 66—7, 68, 276—7, 70, 58, 80—1.

²³ Исто, 47, 27—8, 276, 277, 226, 58, 24—5, 230; М. Јаковљевић, н. д., 38.

штавали италијанске обавештајце)²⁴. Чак су се многи федералисти који су желели Југославију као независну, плашили да Беч не надлицитира, много повољнијом понудом потлаченим Југословенима и другим Словенима, да би их умирио и на тај начин сачувао Аустрију од расчлањивања. Уосталом, и силе Антанте су преко федерализације и аутономије рачунале да сачувају Хабзбуршку монархију, која им је била потребна како против Немачке тако нешто касније и против совјетске Русије. Концепцијама сила Антанте, према мишљењу југословенских федералиста, могло се догодити да и Србија буде приморана да уђе било у подунавску било у балканску конфедерацију.²⁵ Интелектуалци из Србије, као представници концепције о јединственој монархији Срба, Хрвата и Словенаца, држали су да се иза „Југославије” крије Велика Хрватска, која би у плановима Беча била дужна да повуче и остатке Србије. Југословени родом из Аустро-Угарске су, наводно, ређали користи које би се могле имати од хабзбуршке Југославије: „Најглавније је да би се тако извршило уједињење свих југословенских племена, па ако се не добије довољно гаранција за опстанак у федерализованој Аустрији, народ уједињен сачекаће њен распад и доћи ће до своје потпуне независности”. Југословени из Аустрије били су расположени за Мајску декларацију, јер су сматрали да се западна граница према италијанским империјалистима једино Југославијом у склопу Аустро-Угарске може сачувати. Ова последња теза сматрана је као директна порука Беча. Такав програм водио је укључењу Србије у аустријску Југославију, против чега су изразито били Србијанци, јер би тиме изгубили „моралну гаранцију који представља Србија”.²⁶

Разлике између централиста (Србијанци) и федералиста (Хрвати, Словенци, Црногорци и неки Срби из Аустро-Угарске) показале су се и у јавним дискусијама (у лето 1917) поводом публикавања познате Крфске декларације. Федералисти (чије је средиште било у Српском новинарском бироу у Женеви) су тежиште стављали на потребу организовања аутономија против којих се Крфска декларација није изјаснила (т. XIII). Аутономија би се односила на историјске покрајине Србију, Војводину са Сремом, Словенију, Далмацију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Македонију. Ко је озбиљно за демократију — говорили су — тај мора бити и за аутономију општине, округа па и крајева; принцип демократизације у неким стварима је најнапреднији

²⁴ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 180, fasc. XVIII, Notiziario serbo-montenegrino.

²⁵ М. Јаковљевић, н. д., 34, 38, 30, 40.

²⁶ Ј. Томић, н. д., 217, 195—8, 206; М. Јаковљевић, н. д., 46 (међу Југословенима је можда било и таквих којима је више годила Мајска декларација); 47 (било је Хрвата и Словенаца који су у „влашком” народу гледали извор србијанском хегемонизму); 67 (већина аустроугарских Југословена изван Монархије ипак није била за субдуалистичку везу са Мађарима).

принцип; треба уредити питање докле да иду аутономије а шта да представља делокруг централне управе; аутономија ће бити неопходна у прво време, да би се лакше превладале разлике у законодавству и политичким традицијама, а њима се могу преовладати отворени антагонизми, нпр. Срба и Хрвата око Босне те Срба и Бугара око Македоније. Федералисти су замерали што је Крфска декларација прејудиирала права уставотворне скупштине. Један од њих је, примерице, навео следеће: „Држим да декларација није требала да прејудииира конституанти монархију него да конституанта у том погледу треба да буде израз воље народне. Затим, није баш у складу борити се против монархистичког система у свету својом монархијом, и против Хабзбурговаца и Хоенцолерна другом династијом. Уз то би се, можда, и нека наша унутрашња и спољашња питања лакше могла решити, лакше у републици него у монархији, па и однос према Бугарима”.²⁷

Питање уласка Бугара у југословенску федерацију било је једно од оних која су централисти највише потезали да би компромитовали идеју федеративне Југославије. Историчар Јован Томић, професор права Лаза Марковић и други истицали су да Хрвати најпре желе „малу Југославију” у оквиру Хабзбуршке монархије, да би остварили Велику Хрватску, а потом савез са Бугарима у „великој Југославији”, да сузбију бројну препоћ и углед Срба и Србије. Рушење српске превласти требало је извести тада популарном републиканском идејом, коју су против Централних сила форсирале и силе Споразума. Да се приволе Бугари да збаце своју династију и уђу у југословенски склоп, ваљало им је дати Македонију; мала Југославија са Србијом и Црном Гором чинила би федерацију а ова са Бугарском конфедерацију.²⁸

Федералисти Југословени су се бранили од таквих оптужби. Један је од њих у вези с тим изричито навео своје речи и ставове: „Г. Гроле, ја додуше верујем да је балканска федерација заиста музика будућности, али кад бих ја био предратна Србија и имао да бирам у коју федерацију да приступим, ја бих пре ушао у аустријску, него у балканску, тј. у културније друштво!” Томићев рефрен је био: „Доста тога причања и писања о Бугарима! Рушите Аустрију! Начинимо Југославију, па ћемо лако свршити и са Бугарима!” Томић никад није веровао да ће силе Антанте одвући Аустро-Угарску из савеза са Немачком, а још мање привући Бугарску, јер би се њој морале давати концесије у Македонији. „Ја сам увек веровао у пропаст Аустрије, и тражио пропаганду у том смислу, а Југославија ће већ стати према Бугарима као целина, па и у питању Македоније. А да ће

²⁷ Ј. Томић, н. д., 24; М. Јаковљевић, н. д., 47, 38, 39, 48—9.

²⁸ Ј. Томић, н. д., 5—6, 34—5, 55, 71; Х. Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*, Београд 1925, 657—8.

једно од првих и најзначајнијих питања спољашње политике нове Југославије бити уређење односа са Бугарима, временом чак и улазак Бугарске у Југославију, ја то никада нисам крио, па ни данас не кријем,.. Македонско и бугарско питање било је, стварно ,преокупација Србијанаца.²⁹

У полемици, Томић је сматрао да је могућа федералистичка монархија, коју сам отреба удесити. Изнео је и једну посебну могућност о којој се говорило у Женеви: „Нека се на пр. уједине српско-хрватски крајеви, а Словеначка са Истром нека послужи за тампон државу између српско-хрватске државе и Италије”; те две државе би проживеле неколико година, док се „једног дана њено становништво плебисцитом изјави да се придружује српско-хрватској држави.“ Полазећи од општег закључка да је и швајцарска средина снажно утицала да се Југословени одреде за фдерацију, Томић као историчар настојао је да укаже на специфичан настанак швајцарских кантона (разне народности, приступање нових кантона, спољнополитички разлог одржавања), што није било ништа слично са условима првог светског рата у историјској српско-хрватско-словеначкој маси. Руски федерализам, пак, поставља се пре свега из жеље да се очува територијални интегритет руске државе, док такав момент уопште не постоји код Југословена који још немају заједничке државе.³⁰

Томић је примећивао да много слабији Словенци и Хрвати нису били загрејани за „племенску” федерацију, где би се сви припадници једног „племена” груписали у једну целину, сматрајући да би Срби као најбројнији и политички најјачи својом концентрисаношћу угрозили примену демократског начела једнакости. Зато су они били за обласну федерацију која би лакше омогућила складну федеративну државу и постепено амалгамисала елементе у јединствену југословенску нацију. Монархија би такође била опасна, јер би хегемонијом племена „које би давале династију” супроставила једно „племе” другом, једну веру другој. Са укидањем династије лакше би се отклониле посебне „племенске” политичке традиције и ослабила надмоћ најјачег „племена”. „Племенса” федерација, на пример, окупљање свих Срба, сметала би не само односима са Хрватима него и укључењу Бугара у конфедерацију, а актуелизирало би се македонско питање, које би се сасвим лако решило у федирацији по начелу покрајина, јер би Македонија тада постала посебна покрајинска целина. Кад би се конфедерацијом решила питања са Бугарима, на балканску могла би да се надовеже и подунавска конфедрација.³¹

²⁹ М. Јаковљевић, н. д., 55, 100.

³⁰ Ј. Томић, н. д., 69, 63, 67—8.

³¹ Исто, 64—8, 215 и 180—1.

Крајем јуна 1917. *Ноје цирхер цајтунг* отворио је своје стране југословенском питању. Први напис саставио је један Србин. Он је одмах установио да није реч о територијалним претензијама Србије као краљевине и да оне за своју државу не траже све крајеве до Трста и Марибора; званична Србија је само заступник интереса Словенаца, Хрвата и Срба из Аустро-Угарске у процесу заједничке државе; могло би се поставити питање да ли су западна јужнословенска племена зрела за такву државу. Хрват, писац следећих наставака, нешто је друкчије поставио ствар. Он је најпре пошао од чињенице да постоје четири национална индивидуалитета — Бугари, Хрвати, Срби и Словенци; између неких од њих (Бугари-Срби, Срби-Хрвати) које се посебно национални и политички интереси а и етничких разлика и припадања различитим културним утицајима постоји између тих индивидуалитета. „Хрвату лебди пред очима идеал једне хрватске државе, која не би обухватила само Хрватску и Словенију, него и Босну, Далмацију и Истру, као што је то био случај и раније. Али и Срби рефлектују на Босну, исто тако као и на Македонију и један део Далмације и Славоније. Подела пак горе — поменутих земаља била би за Хрватску велика национална увреда. Такође и због овог разлога, Аустрија није могла да уступи Босну. Кад је 1908. због анкесије Босне претио рат са Србијом, за неколико дана пријавило се преко 20.000 хрватских добровољаца да се боре против Србије”. Подела Далмације, која се сматра колевком хрватства, значила би исто. Писац Хрват је сугерисао да се у број од три и по милиона Хрвата може укључити и милион и по Словенаца „јер се њихови национални политичари не сукобљавају са хрватским”. Аутор Хрват је закључио на следећи начин: „Једна Велика Бугарска може постојати само покрај мале Србије, а исто тако немогуће је да се једна велика Србија сагласи и сједини са националним програмом Хрвата. Тријалистички или федералистички образована Дунавска монархија, при чему би Босна, Далмација, Истра, Крањска, Хрватска и Славонија сачињавале једно једино државно тело, могла би потпуно задовољити национални програм Хрвата и Словенаца”.³² Овај изразити великохрватски програм видео је стварно само три чиниоца међу Јужним Словенима, при чему би ојачала Хрватска и Бугарска стискавале Србију, а није улазио у судбину Црне Горе, Словенаца и Муслимана; био је „аустријски“ и говорио је са позиција хабзбуршке силе; зато историјски није био реалан и само га је стварност одбацила.

Четвртога новембра 1917, на иницијативу Црногораца (означени су као Срби) одржан је у Женеви скуп југословенских елемената опозиционих Пашићевој политици. На дневном реду налазила су се питања: (1) стварање по завршетку рата за народ Срба, Хрвата и Словенаца такве владавине која ће бити по

³² Преглед стране штампе бр. 48 (28.VI 1917, 4—5; 26. и 29.VI).

вољи већине тога народа; (2) независност Црне Горе; (3) неопходност одржавања пријатељства са Италијом. Скупштина је предложила да се образује држава која би била заснована на широј политичкој аутономији и где би се у свим земљама које насељавају Југословени образовали центри нижег реда („сото-чинтри“), дакле као управна седишта аутономних-федералних јединица. О скупу је одмах дојавила Риму италијанска обавештајна служба у Швајцарској, која је изгледа била упућена у ствар и пре одржавања скупа.³³

Почетком 1918. написано је и умножено делце М. Стојановића „Народ и олигарија“. Италијанска обавештајна служба означила је аутора као „познатог пропагандисту југословенске ствари у Швајцарској“. У посебним поглављима писац је критиковао бирократску непокретљивост у спровођењу националне идеје и хаос у унутрашњој политици. Налазио је да не постоји ни ефикасна организација за помагање породица и сиротиње у Србији нити заробљеника и интернираца у Аустро-Угарској; оно што је основано у Женеви за слање прехрамбених пакета у Србију јесте акција шпекуланата, да би се измамила средства и да би се сместили фаворити и сродници људи на власти. Навео је случај Владе Гађиновића који је био кажњен зато што је желео јединство нације у бази, на основу социјалних критерија. За себе је Стојадиновић тврдио да је од српске владе замолио да га запосли у каквој од владиних фабрика, али га је ова одбила, јер зазире од њега као од противника њене политике. У посебној целини обрадио је појаву корумпирања омладине и интелектуалаца у целини.³⁴

У то време изашла је из штампе Косићева књига „Ди сидславен-фрагер“. У њој се налазило и једно поглавље о унутрашњем уређењу Југославије, у коме је критикован централизам. Влада на Крфу конфисковала је плаћене примерке и одбила да исплати преостали део трошкова. Косић је припремио и осврт на књигу једног циришког професора о централизму и федерализму за припремани лист женевских федералиста „Југословенски глас“, који никад није угледао светло дана.³⁵ Насупрот таквој литератури, у оквиру Библиотеке „Просвјете“ изашла је брошура Ивана Гмајнера „Савремени хрватски покрет за наредно уједињење“. Ту је констатовао да велика збивања покрећу масе, али је допустио да свест о потреби уједињења још није сазрела у југословенским масама. Анализирао је Мајску декларацију, Радићева схватања о јужнословенском народном јединству, меморандум М. Радошевића и Ф. Маркића Стокхолмској социјалистичкој кон-

³³ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 178, досије II, адмиралштаб италијанске морнарице са бр. 2681 RR-P МИД-у 14.XI 1918, Notiziaro serbo-montenegrino.

³⁴ Исто, досије »Jugoslavi«, opusculo Stojadinovich »Il popolo e l'oligarchia«.

³⁵ М. Јаковљевић, н. д., 50—1, 71.

ференцији о стварању балканске федерације, о аутономним јединицама у југословенској целини и скренуо пажњу да је стварање Југославије последња прилика за постизање националног јединства, иначе да ће настати национални разлаз.³⁶

Од професионалних политичара из Србије републиканске и федералистичке идеје исповедао је 1917. и 1918. а можда већ и 1916. Милан Грол, самосталац. Тек после уједињења, кад је његова странка ушла у централистичку Демократску странку, он се показивао као монархист, али је великим делом остао републиканац и федералиста, у сваком случају на левом крилу своје странке, спреман и на сарадњу са Стјепаном Радићем.³⁷ Друкчије мишљење изнео је али касније Иван Мештровић, говорећи о Гролу као припаднику тзв. Скерлићеве школе (који је такође нагињао федерализму), неоправдано га изједначивши са К. Куманудијем; то мишљење је, наводно, изнео у једном разговору (почетком 1917) са професором Божом Марковићем; Марковић је налазио да првих десет година по ослобођењу у пречанским крајевима треба одржавати војну диктатуру да се укроте франковци а Хрвати привикну на заједничку државу па потом асимилију.³⁸

Прва половина 1918. била је у политичком животу швајцарских Југословена нешто мирнија, можда због збивања у совјетској Русији и услед предузимања немачких пролећних офанзива у Француској. Аустроугарско посланство у Берну у свом елаборату о великокрпској пропаганди (марта 1918) установило је да се за федерализам опредељују социјалисти и млађи и напредни Југословени из Аустро-Угарске, док су против њега обе србијанске партије (старорадикали, самосталци) и конзервативни Хрвати.³⁹ Констатација је била тачна.

Српски лист у Женеви (који је издржавао црногорски двор а уређивао србијански опозиционар Минић) такође је пажљиво пратио федералистичка иступања па реаговања Пашићеве владе. У броју од 12 маја пренео је писање бугарског листа *Препорец* о две југословенске струје, тј. о концепцији за Велику Србију и о правцу са Југославијом. Југословенски одбор је квалификован као скупштина конзервативне буржоазије из југословенских области изван Србије која из опортунизма и због спекулативне политике не жели да отворено дефинише своје политичке циљеве, плашећи се разлаза са српском владом. Бугарски лист је навео и једну изјаву српске стране: „Аутономија Хрвата вредеће

³⁶ И. Гмајнер, *Савремени хрватски покрет за народно уједињење* (Библиотека „Просвјете“, бр. 2), Женева 1918 (штампарија „Српски курир“), 3, 5, 8, 13, 17, 92, 88.

³⁷ М. Петровић, *Узроци и пропаст Краљевине Србије у 1915. год.*, Ниш 1922, 181.

³⁸ И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969, 71.

³⁹ Архив БиХ, Präs 1918, фасц. II, бр. 268 (март 1918).

таман толико колико будемо хтели да је поштујемо". Цитиране су, поред осталих, и наводне речи Стојана Протића у Народној скупштини: „Кад хоћемо некога да ослободимо, не питамо га да ли он жели своје ослобођење; ми знамо да је наша дужност да му га дамо". Препорец је тврдио да Словенци (са само 15% неписмених), Хрвати и Срби у Хрватској, Истри, Далмацији и Војводини (Босна није поменута!) Црногорци и цела Македонија и два милиона страних елемената на том простору не жели да при-ми реакционарну политику Србије. Новине су и истом броју ре-зимирале закључке студентског удружења у Цириху („Штрос-мајер") да само независна, федеративна република Југославија „може уживати наше симпатије, јер она је једино решење на основу кога се могу ујединити сви Југословени".⁴⁰ То преузимање бугарске анализе свакако да није одушевило праве југословенске федералисте у земљи под Алпима. Српски лист (од 26. маја) пренео је и чланак „Побједа федерализма“ Хрватске државе, која је утврдила да међу Хрватима ван домовине постоје два политичка правца: струја око Југословенског одбора и групација независних југословенских демократа. Као изразити централи-сти наведени су Поточњак и Хинковић (обојица масони), а као федералиста Супило (такође масон). Једино су сви социјалисти у туђини, без обзира којој нацији припадају — федералисти. Као илустрација наведен је напис Илије Милкића у италијанском социјалистичком гласилу „Аванти“ у којем је изјавио да је је-дино могуће решење балканског проблема балканска федера-ција, у којој би Југословени дали једну целину. Процењујући три недеље касније држање гласила Црногорског одбора за народно уједињење, лист је закључио да је „Уједињење“ против феде-рализма и аутономне Црне Горе јер то тражи Н. Пашић, а да не иступа отворено против федерализма Хрвата и Словенаца — „јер то Пашић, овај-онај и хоће и неће“.⁴¹

Југословенски федералисти у Хелвечији или њихови при-јатељи из редова домаћина објавили су неке написе у којима су такође изразили оправданост и реалност федералистичког уре-ђења будуће Југославије. Такав чланак објавила је и „Ла Сиис“, а за федеративно нађено изјаснио се и „Л'аксион радикал“. Глас-нофорници црногорске владе у Швајцарској наглашавали су да „идеја о федерализму све више хвата корена на све стране“ (САД, Швајцарска, Немачка, Русија, Аустро-Угарска), да има различитих типова федерација-конфедерација, па да сваки на-род у свакој ситуацији може подесити форму која му највише одговара, да је федерализам гибак државноправни облик који омогућава да се установе и равнотеже (уместо немачког типа федерализма који је усмерен хегемонизму). Цитирани су и чланци швајцарских новина о федерализму младих југословен-

⁴⁰ Српски лист (Женева) бр. 19 од 24.IV/12.V 1918, 2 и 3.

⁴¹ Исто, бр. 21 од 13/26.V 1918, и бр. 24 од 3/16.VI 1918, 4.

ских интелектуалаца и о њиховим противницима у лицу конзервативних ројалиста. Један такав (проф. М. Грба) имао је обичај да дисквалификује опоненте, тврдећи да је федерализам исто што и бољшевизам.⁴²

Јула 1918. професор Београдског универзитета Лала Марковић одржао је у женевској општинској сали предавање о организацији будуће Југословенске државе. Тек почев од јула 1918. могло се говорити да су САД и силе Споразума правилно схватила југословенско питање и да су његово решавање прихватиле као део свог ратног програма. Марковић се изјаснио за потребу уједињења без обзира да ли ће преовладати унитаристичка или федеративна форма будуће државе и да не би било у реду да се претходно за овај или онај облик владавине траже гаранције. Уједињење се не би могло извести како треба ако би се ко са стране натурао у питању уређења државе. Унитарна заједница је израз националног јединства, у сагласности са принципом народности. Федералне формације показују три основна типа (савезна држава, савез држава са извесним овлашћењима пренесеним на средишне органе, савез држава или конфедерација). Будућа југословенска држава биће уређена по вољи слободно изабраних народних представника, али се практично може узети да ће се поћи од Крфске декларације. Одговарајући на основне приговоре дате на ту изјаву, Марковић је нагласио да треба водити рачуна о реалностима и међународном чиниоцу, да је Србија са својом династијом пијемонт југословенства и да је питање југословенске републике само теоријско (додавши: „Али баш да је републиканска струја због догађаја у рату ојачала, има и томе решења”).⁴³

Марковићева анализа Крфске декларације била је следећа: „По Крфској Декларацији о конфедерацији у смислу државног савеза не може бити речи [...] На другом месту Крфска Декларација предвиђа аутономије у оквиру јединствене државе, аутономије оправдане условима природним, социјалним и економским. О карактеру тих аутономија и обиму њиховом остављено је уставотворној скупштини да она каже своју реч. Овако како је редигована Крфска Декларација, тачка 13 имала би се тумачити више у смислу административних аутономија, али она допушта и тумачење у смислу тзв. федеративне државе са врло јако истакнутом федеративном влашћу. Састављачи Крфске Декларације имали су, изгледа, не сасвим исте погледе како у питању природе тих аутономија тако и у питању обима њиховог. Г. Трумбић, говорећи у Паризу о Крфској Декларацији, тумачио је тачку 13 у оба смисла, тј. да се може схватити било као чиста административна аутономија, која би

⁴² Исто, бр. 25 од 10/23.VI 1918, 3 и 3—4; бр. 27 од 24.VI/7.VII 1918, 2.

⁴³ Ј. Марковић, *О организацији наше будуће државе*, Женева 1919, 3, 5, 6, 7, 9, 10—12.

наравно била регулисана према потребама народа, било као државно-правна посебност, али подложна централној власти. Разлика је тих аутономија у правима провинцијских тела или сабора. Код административних аутономија провинцијска тела су дотирана овлашћењима, која имају карактер управе „тј. примене општих правила на посебни крај. По правилу таква тела немају законодавну већ управну власт [...] Државно-правне аутономије пак су друге природе. То су полудржавице, са делимичним суверенитетом, оноликим коликим буде уступљен од централне власти, од правог суверена. Таквим аутономним, полу-сувременим телима поверена је и законодавна власт у одређеним доменима, и таква тела према томе не само што управљају својим крајем у смислу примене, извршења закона, већ она и сама стварају правила за свој унутрашњи живот!” На Трумбићеву тврдњу „да принцип јединствене државе не смета стварању оваквих државно-правних аутономија” Л. Марковић је рекао да ће се са тим сложити сви правници, али је ипак извршио неке исправке.⁴⁴ Потом се осврнуо на мишљење неких странаца, двојица Енглеза (Телер, Артур Иванс). Према Ивансу, престоница Југославије може бити само Београд; поједини провинцијски сабори, са већом или мањом компетенцијом били би: Љубљана за словеначке крајеве, Загреб за Хрватску и Славонију, Сплит за Далмацију, Карловци или Нови Сад за северне српске крајеве, Ниш или Крагујевац за Србију пре балканских ратова, Скопље за македонске области, Подгорица за Црну Гору, Сарајево за Босну и Мостар за Херцеговину и јужно приморје. Од мишљења југословенских аутора, кад је реч о Швајцарској, навео је књигу младог М. Косића, који се изјаснио за савезну државу и за стварање хомогених аутономних крајева, на основу привредних, културних, племенских и конфесионалних елемената, тако да се постојеће историјско-политичке формације изгубе и заврши деоба и законодавних и управних функција између државе и краја, кантона, покрајина. „Ово је решење” — закључио је Л. Марковић — „у основи својој у духу Крфске Декларације, само што је г. Косић узео и конфесионалан и племенски елемент као основу за аутономију, чиме је компликовао цело питање”.⁴⁵ Тврдећи да су све верзије још увек у сфери *ј е д н е д р ж а в е*, Л. Марковић је закључио кад је реч о политичкој делатности: „Није довољно рећи да ће све бити како народ хоће, већ треба настојати да оно што народ хоће, буде и корисно по народ, и зато се ја, на кример, не слажем са мишљењем свога уваженог колеге, г. Др Божидара Марковића, да основа за организацију будуће наше државе треба да буде: „све прилике и

⁴⁴ Исто, 14—6.

⁴⁵ Исто, 16—21. — Косићева концепција 1915. предвиђала је само пет федералних јединица и није говорила о кантонима и крајевима; то су швајцарски утицаји.

околности под којима се до сада живело, менталитет, који је столећима стваран и историјске чињенице, које су синтеза читавог историјског развитка појединих делова нашега народа.” Марковић је сматрао да је потребан већи активизам, тим пре што указује на револуционаран карактер заједничке државе која настаје.⁴⁶

Питањем федералног уређења балканских земаља донекле су се бавили и малобројни српски социјалдемократи који су се као избеглице налазили у Швајцарској. Милан Маринковић, ренегат радничког покрета, није био за то (јула 1917) да се боравак на Западу искористи за студирање теоријских питања, него да се збрињавају људи. Професор Милорад Јанковић (Женева) јавио се (5. новембра 1917) Триши Кацлеровићу у Стокхолм, интересујући се за рад на трибини европске социјалдемократије, тј. на конгресу у шведској престоници; хтео је да провери вести из штампе да су Кацлеровић и Душан Поповић „тражили да се од Македоније створи нека засебна држава у федерацији Балкана”, са чиме се он не би сложио.⁴⁷ Професор Михаило Тодоровић, који је живео у Женеви, у разговору са М. Гролом (24. јула 1918) покренуо је питање уређења Балкана; Грол је сматрао да је најбоља федерација с посебном заједницом Хрвата и Словенаца”, тј. федерација „племенски” уређена, али није био за федералну спрегу са Бугарима, мада је мислио да је интимна жеља Хрвата била да и Бугари уђу у заједницу. Тодоровић се у писму осврнуо и на предавање Л. Марковића, оценивши да се ту „бесмртно обрукао кад је рекао да ће настати сукоб ако Конституанта не хтедне монархију и да ће тада Србија повући конзеквенцу”; те речи су индигнирале све присутне Југословене, тако да се о предавању говорило јаросно или са подсмехом”.⁴⁸ Најјачи српски социјалдемократа у Швајцарској био је Илија Милкић, који је често давао изјаве а од 1917. сав се посветио пролетерској револуцији у Русији, те се није бавио питањима федерације на Балкану. Супротна ревизионистичка група око М. Маринковића настојала је да окупи социјалистичке елементе, нарочито нове, и консултује либерално-грађанске политичаре о питању југословенске федерације.⁴⁹ Милкић се није освртао ни на агитацију аустроугарских социјалдемократа у Швајцарској, који су проповедали мир и федерацију.⁵⁰

⁴⁶ Л. Марковић, *О организацији*, 22.

⁴⁷ В. Лапчевић—Т. Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току првог светског рата*, Београд 1979, 183, 217.

⁴⁸ Српски социјалистички покрет за време првог светског рата. Материјали, прикупио: М. Тодоровић, Београд 1958, 108—9. — Инкриминисане речи Л. Марковића изостављене су у обелодањеном предавању.

⁴⁹ Б. Храбак, *Српски социјалисти у избеглштву према променама у Русији 1917—1918. године*, Историјски гласник бр. 1/1964, 91—4.

⁵⁰ Archivio centrale dello Stato (Roma, EUR), Carte Orlando, p. 45.

О организацији будуће државе писао је и орган Црногорског одбора за народно уједињење у Женеви — *Уједињење* — 4. јула 1918. Решење Крфске декларације прихваћено је као средина „између правог централизма и федералистичког система” и предвиђало је „аутономије изазване правним потребама појединих крајева а не захваљујући привилегијама и лажним аустријским аутономијама”. Према том ставу, аутономија је потреба сваке регије а не последица граница и одмеравања снага у прошлости. Занимљиво је становиште изнесено у напису о положају Србије према федерацији: „Ако би се ставила на гледиште својих личних, покрајинских интереса баш би Србија, више него иједан други део нашега народа, имала користи од федералног система. Најјача, богатија и уопште економски снажнија од осталих покрајина, она би, ако се обично рачунало, макар и ненамерно имала у зависности остале аутономне области, свој новац би трошила на себе а не на њих, имала би преко њих отворена врата за још снажније развиће, а оне би јој служиле као баријера од спољних непријатеља. Укратко, она би, по свим околностима центра, који би јачао у несразмери са осталим покрајинама (у првом реду Црном Гором) које неће имати довољно сопствених средстава ни за најскученије државно уређење и развиће, и које само за себе не нуде свом становништву никакве гаранције за бољу будућност. Па ипак, врховни интереси нашега народа упућују Србију да заборави све то, да принесе народној ствари жртве, и да се, порушивши вештачке антинационалне баријере, које су разједињавале и изнуривале наш народ, утопи у заједницу равноправно са свим осталим нашим покрајинама, унесећи у њу све чиме располаже”. Нимало случајно, Црногорски одбор је аутономије посматрао и са становишта привредне снаге појединих дотадашњих историјских индивидуалитета, и дошао до закључка да за Црну Гору неће бити корисна не само чиста федерација него ни пуна аутономија, ако буде обавезна и ако се буде полазило од самофинансирања. То је прави став А. Радовића и Црногорског одбора: полазили су од самосталности Црне Горе, нису били кротив федерализма, али нису били уверени да би Црна Гора, због свог сиромаштва и неразвијености, могла прихватити било који сложени облик државе.⁵¹ За разлику од црногорских униониста, који су се налазили под непосредним утицајем српске владе, Црногорски одбор је тражио уједињење не само са Србијом него и са осталим Југословенима. Пашић је, међутим, био против тога да у декларацију Црногорског одбора уђе реч Југославија или каква друга условна формула, јер је пре свега мислио на стварање Велике Србије. Респектујући схвата-

⁵¹ Уједињење (Женева) 4.VII 1918; Л. Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање (1914—1918)*, Београд 1935, 62—3; В. Храбак, *Црна Гора и иницијативе за федералистичко уједињење са Србијом и осталим југословенским земљама (1914—1918)*, *Стварање југословенске државе 1918*, 401—2.

ња српског министарског кабинета (од кога је и финансијски зависео), кад су се током друге половине 1918. године почели све учесталије јављати захтеви за аутономијама и федерацијом, Одбор је нешто посустао и начелно је преузео централистичке позиције крфске владе.⁵²

Орган српске демократије у Швајцарској, *Српско курир*, од почетка августа 1918. оштрије је писао о Бугарима и њиховом владару, као и о Павлу Миљуковцу, бугарском заштитнику, који у борби против бољшевика није тражио ослонац међу Енглезима него у Немачкој.⁵³ Лист *Женева* донео је допис „једног Југословена” у коме се говорило о јачању федеративне свести међу Југословенима, особито у Швајцарској и у Америци; чланак је ударио по политици српске владе и захтевао је конфедерацију; редакција је била приморана да уклони из текста неке недоличности и изјавила је да је то била последња прилика за пружање гостопримства сличним тематикама. Лозанска *Газет де Лозан* пренела је извод из чланака неког Црногорца, у коме је захтевано да се образује „широка југословенска влада”, која би нарочито пред председником САД В. Вилсоном достојно могла да перезентује Југословене.⁵⁴

Крајем лета 1918. присне везе с Италијом против Југословена успоставио је бугарски емигрант Давидов; он је предложио да се са бугарског престола уклони Фердинанд Кобург и његова династија, па да се доведе који енглески или италијански принц на бугарски престо; заложил се за стварање балканске конфедерације коју би сачињавале Бугарска, Румунија и Албанија под италијанским патронатом (по немачком систему, са задржавањем династија), али без икаквих комбинација са Србима. Разговор у том смислу водио је 6. септембра са главним италијанским обавештајцем у Швајцарској Гвизијем.⁵⁵ У то време је у Швајцарској боравио и председник Југословенског одбора А. Трумбић. Приликом разговора са италијанским послаником Пауличчијем рекао је да би желео да само Италија буде једина мајка Југославије; том приликом је изразио бојазан да би Србија могла применити методе из Македоније 1912—15. у Хрватској и Словенији, уживајући подршку династије, која би деловала као представник свесрпске идеје, не водећи рачуна о специфичним особеностима појединих пречанских земаља. Иако је изјавио да се његове концепције крећу у оквиру крфског споразума, саопштио је да федералистички програм прекосавско-прекодринских крајева претпоставља установљавање једне средишне

⁵² Д. Вујовић, *Уједињење*, 219—20, 231.

⁵³ Српски курир (Женева) 26.VI/8.VIII 1918, 2—3.

⁵⁴ *Le Genevois* 29.VIII 1918. 2; *La Gazette de Lausanne* 25.X 1918; М. Ђорђевић, Србија, 213.

⁵⁵ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 179, fasc. XVIII, Берн 18.IX 1918, pp. 1—9; passo 49, Лозана 11.XI 1918, № 321/28 С.

владе за делове који су некад били под Аустро-Угарском у Загребу.⁵⁶ Дакле, стари план двојне југословенске федеративне монархије налик на Аустро-Угарску!

Италијанска обавјештајна служба још од 1916. се посебно занимала федералистички оријентисаним аустроугарским Југословенима у Швајцарској, али није увек била у стању да пружи тачну информацију. Још јуна 1916. повереник из Женеве јавио је о пројекту о оснивању једне велике организације свих Југословена који станују у Хелветији, како би се превазишла неслога између приврженика федерације и присталица Велике Србије; аустроугарски Југословени, федералисти, били су борбенији и имали би у организацији јаче позиције, те је србијанска страна повлачила потезе због којих је могла бити окривљена да је скривала неуспеху подухвата.⁵⁷ Конгрес омладине у Лозани (24. јуна 1917) италијанско посланство у Берну је схватило као нову „партију” која је критиковала српску владу, црнорукце и Југословенски одбор; та група младих интелектуалаца тражила је уједињење у виду федерације; посебну симпатију скупштина је показала према Италији, нудећи широку националну аутономију италијанском становништву али за реципрочност држање Италије према Југословенима мањинцима; група је одмах искусила одмазде српске владе, јер су неки позвани на фронт а другима је ускраћено визирање пасоша; та се фракција ипак дневице проширивала; као енспиратори дружине именовани су М. Стојадиновић и М. Грол (односно погрешно и М. Грба); српски конзуларни службеници добили су задатак да, везивањем лица те групе за своју службу, разбију „партију”, а акцију су предузели и повереници српске владе на челу са М. Лазаревићем, познатим полицајцем.⁵⁸ У вези с излагањем првога броја женевске *Југославије* као главни иницијатори гласила означени су Д. Густинчич, Славко Костић, Б. Кривокапић и неки Н. Вујић. Главни међу њима, Густинчич радио је за рачун краља Николе, који је у Цириху деловао преко П. Поповића, који је у своје време одржавао везу с аустроугарским агентима, желећи да преко њих понуди Аустро-Угарској да предузме решавање српског (црногорског) питања. Према процени италијанских војних обавјештајца, идејна платформа групе око *Југославије* била је збркана, осим што су били благонаклони према црногорском суверену, који се трудио да спречи уједињење Југословена под вођством Србије. Италијани нису могли наћи никакав траг било какве сарадње редакције и сарадника часописа са људима Хабзбуршке монархије. Посебна пажња усмерена је на Густинчича, као Сло-

⁵⁶ Исто, рассо 178, Paullucci из Берна 21.IX 1918, № 1854, Gab. № 66; рассо 179, досије XVIII, Берн 18.IX 1918,

⁵⁷ Исто, рассо 180, fasc. XVII, Женева 9.VII 1918, са бр. 6901—XIII.

⁵⁸ Исто, рассо 181, fasc. XVIII, Берн 17.VII 1918, са бр. 1660 (МИД 50453).

венца, пригодном доласка Шуштершича, главе словеначких клерикалаца, на конгрес католика у Швајцарску. За Славка Косића је речено да је дезертер српске војске, за Б. Кривокапића да је поузданик П. Поповића, а Н. Вујић је био особа без вредности. Наведено је тобожње мишљење Југословена из Аустро-Угарске у Швајцарској да групација ради по интенцијама Беча.⁵⁹

У јулском броју поменутог *Југославије* од већег интереса био је извадак из књиге М. Косића „Јужнословенско питање”, у коме је препоручена федеративна државна организација; писац се нешто више задржао на случају Војводине и Македоније. У једном напису (у наставцима) полемисано је са П. Слијепчевићем и идејама које су изражене у његовом „Алманаху”. У чланку Д. Густинчића о мобилизацији југословенских радника у Америци са становишта независне југословенске демократије понављан је став да се ти добровољци не боре на италијанском фронту, као да се осетило да је Трумбић нешто планирао на своју руку са италијанском владом управе у то време; занимљив је завршни став: Италија је тада подржавала југословенску буржоазију а била је против југословенских демократа (преко Италијанско-српског комитета у Швајцарској, на конгресу потлачених народа Аустро-Угарске у Риму); не желећи да повуче потпис са тајног лондонског пакта 1915, Италија не жели разумне и пријатељске односе са Југословенима; због тога је римски конгрес представљао само „бучну параду”.⁶⁰

Када су капитулирале бугарске дивизије, јавила се идеја да оно што су дотад држали задрже у рукама помоћу балканске федерације. У том смислу огласио је њихов швајцарски пријатељ А. Форел књигом „За бугарски народ”. Алијанса коју је Форел нудио била би заиста чудновата: био би то дефанзивни савез против граничних сила које би могле деловати по девизи „подели па владај”; војске би и даље биле потпуно независне једна од друге и само би имале заједничког команданта; основни принцип би био „једнакост и слобода” (без братства!); у свим конфедеративним државама настава би била обавезна и бесплатна до 14 година старости и морало би се настојати да се превазиђе стање настало 1913. годином; сви језици удружених народа били би у употреби.⁶¹ Дакле, била би то као нека војна унија против суседних сила, мада оне не би морале бити стварне велесиле!

О бугарским настојањима да помоћу федерације сачувају позиције у областима које су помоћу аустро-немачких трупа заузели а након капитулације бугарске војске осврнула се и једна српска публикација објављена у Швајцарској почетком 1919. Бугари су, наиме, Савезницима предлагали да се српски и грчки

⁵⁹ Исто, Обавештајна секција (Р) Врховне команде, Рим 26. I 1918. (МИД 6200).

⁶⁰ Yougoslavie (Genève), Nos 10 et 11, juillet 1918.

⁶¹ A. Forel, Pour le peuple bulgare, Berne 1918 (предговор је датиран 8. октобра 1918).

део Македоније споји у посебну македонску јединицу (не у бугарски део Македоније!) и да се уједињене српско-хрватске-словеначке земље тако поставе да се сачува Аустро-Угарска, што би водило некаквој балканско-подоунавској конфедерацији. Писац је поставио питање: да ли је могућа конфедерација између Француске и да ли су Бугари заборавили злочине које су починили у окупираној Србији.⁶² Ако су се морали одрећи Вардарске и Егејске Македоније Бугари су губитак мислили да компензирају притиском који би сачувана Аустро-Угарска могла да постигне на српско-хрватско-словеначкој унији, изван које би се налазио већи део Македоније.

Југословени федералисти су крајем рата желели да стекну неке политичке поене славећи другима републику. Честитали су Чесима и Словацима нову државу. Бернски германофилски *Бунд* изрекао је мишљење да се и Чехословаци надају да ће њихова јужна браћа поћи њиховим путем, тј. да ће основати федеративну југословенско-балканску републику. Утицај чешких републиканаца и либерала и Србијанци републиканци су придавали велики значај кад је реч о расплету и јужнословенском простору. *Бернер Тагблат* је држао да је југословенска политика Србије претрпела крах, јер да се Југословени бивше Двојне монархије припремају да прогласе федеративну Југославију.⁶³

Средином октобра 1918. М. Грол је послао у САД неки меморандум о југословенском питању, за који је српско посланство претпостављало „да то може само наудити општим интересима”.⁶⁴ Иван Мештровић се, на жалост, погрешно сећао да је тада Јован Цвијић заступао републиканске и федералистичке идеје; он је био најмаркуантнија фигура једне скупине Југословена у Женеви која је почела да издаје лист „Југословенску лигу” и у којој су се налазили и многи чланови Југословенског одбора.⁶⁵ Цвијић је раније био федералист и републиканац, но управо кад је ушао у Демократску лигу, одрекао се тих уверења!

У првој половини новембра 1918. у Женеви је одржана позната конференција представника српске владе и опозиције, загребачког Народног вијећа СХС и Југословенског одбора на којој је победила дуалистичка, конфедеративна концепција. Јављајући о њој, француски посланик из Берна писао је да Пашић настоји да створи Велику Србију, око које би се кристализирала Хрватска и Словенци, док федералисти сакупљају многобројне гласове.⁶⁶ За време бављења у Женеви Ј. Корошеца, многи су

⁶² *La Serbie et l'Europe (1914—1918). Exposé de la politique serbe par des publicistes serbes, Genève—Bâle—Lyon 1919, 221—222.*

⁶³ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 3522, С. Грујић из Брна 29.X/11.XI 1918, бр. 2650.

⁶⁴ Исто, фасц. II, Пов. Ј. бр. 3562.

⁶⁵ И. Мештровић, н. д., 116.

⁶⁶ *Archives de la Guerre (Vincennes, Paris), 7 N 629 (Bureau Slave), Dutasta из Берна 8.XI 1918.*

тражили пријем код њега. Представници студентског удружења „Вила” предали су му меморандум, с којим нису били сагласни високошколци федералисти. Њих осам из те групе такође су били примљени и Херцеговац Драго Љубибратић је предао резолуцију федералистичке скупине, чије су две основне тачке биле — федерација и република.⁶⁷

После прводецембарског прогласа о уједињењу швајцарски Југословени су били кивни на Н. Пашића зато што је, наводно, помоћу Италијана и њиховог продора у југословенске западне крајеве приморао представнике Народног вијећа СХС да пођу у Београд уместо да образују југословенску федеративну републику.⁶⁸ Владислав Фабјанчич, изразити федералиста у Швајцарској, начинио је гест неискрености и удварања. Послао је (13. децембра) писмо Лазици Марковићу у коме је изразио захвалност за његово заузимање у погледу унутрашњег уређења заједничке државе; додао је да је и оно што у ствари није било тачно: „и ја (сам) увек био мишљења да наша држава, пошто смо један народ, мора бити унитаристичка; њен унитаризам је потребан да потисне бивше бесне „аустријанце“ који се заклањају за свакојаким федерацијама; закључио је: На нама Србима и Словенцима стоји, као и на Далматинцима и другим трезвеним Хрватима, да упркос тамних елемената остваримо и сачувамо слободу, јединство и будућност наше нације”.⁶⁹

IV — Општи токови политичког живота Југословена у Швајцарској од фебруарске револуције до прводецембарског уједињења

Дневни живот Југословена у земљи Песталоција, Цвинглија, Русоа и Калвина већ је средином 1916. у великој мери био у колотчинама званичке Србије. Ингеренције владе најпре су се испољиле у томе што је од својих органа из Берна или Женева примала отприлике петнаестодневне или месечне извештаје о стању међу настањеним својим поданицима и избеглим Југословенима из Аустро-Угарске.¹ На основу исказа придошлих Србијанаца или Бугара из окупиране Србије као и на основу вести из

⁶⁷ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, Београд 1963, 240—1. — Млади људи имали су илузија са Корошцем. Он је иступање Југословена федералиста у швајцарским листовима осудио још средином октобра кад је допутовао у Швајцарску (Д. Јанковић—Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе II*, Београд 1964, 399).

⁶⁸ ASMAE, Archivio politico 1914—8, р. 179, посланство из Берна 7.XII 1918.

⁶⁹ Архив Југославије, Збирка Л. Марковића, фасц. I, док. 3, писмо В. Фабјанчића из Женева 13.XII 1918.

¹ У прво време неки од тих извештаја се помињу и на владиним седницама: *Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918*, приредили Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976, 292, 296 (од Д. Густинчића!), 305, 308, 319 323, 325.

новина које је сабирао и преводио Српски пресбиро у Женеви сазнало се и о ситуацији у окупираној Србији и у свету.² Упоредо с тим предузимане су мере да се војни обвезници повуку на Крф или у Солун, односно да се у градове на глечерским језерима пошаљу регрутне комисије.³ Ово извлачење људи из далеке Хелвечије, осим изузетно, није имало политички карактер, него је било последица слабих девизних резерви владе а и живот у Грчкој био је јевтинији. Због тога је чак и митрополит из Женеви позван да пређе у Хиландар.⁴ Слање плате пресељеницима и стипендија високошколцима представљало је јаку позицију министарског кабинета са Крфа. Већ 5/18. маја 1916. министарски савет је решио „да се од 15. јула обустави издавање плата, пензија итд. и вршење размене (новца) у Швајцарској и Италији; изузимају се само лица која се тамо баве државним послом; а онима за које консулат нађе да је у интересу земље, да се не баве у Швајцарској, делегат ће одмах обуставити да чини услуге (давање плате, размене итд.)”. Међу ове последње најпре је спадао социјалдемократски посланик Триша Кацлеровић, који се у Швајцарској априла 1916. нашао „стицајем прилика”, у време кад је у Кинталу одржавана друга цимервалдска конференција, која је прихватила бољшевичку паролу о „претварању империјалистичког рата у грађански” и о „поразу своје владе у империјалистичком рату”⁵ Последњег дана маја 1916. одлучено је да се студентима у Швајцарској рачуна месечна помоћ у швајцарским францима.⁶

Доста рано су у Женеви основане важне владине установе — Српски пресбиро и Српски црвени крст. Иако су билтени Пресбирора цитирани и на скупштинским седницама подацима о стању у свету, у окупљеној земљи, међу заробљеницима и интернирцима, његови извештаји су и критиковани због начина на који су извештавали о самим скупштинским седницама. Народни посланици су у пролеће 1918. протестовали што је влада више него петнаест пута дозначила више државног новца за издржавања својих чиновника него што је сиромашном народу упућено у отаџбини. Преко поменуте две земље одржаван је преко новина додир са светом у Србији или са заробљеницима.⁷

Потом је настала афера са новинаром и у извесним приликама дипломатским емисаром Светоликом Јакшићем. Био је најпре фаворит регента Александра, кога је (марта 1916) настојао

² Исто, 398, 480; Стенографске белешке Народне скупштине од 69—95 састанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. године Крф 1918, 313—9.

³ Записници седница, 235, 268.

⁴ Записници седница, 304.

⁵ Исто, 292, 292—3; Т. Кацлеровић, *Цимервалдска конференција...*, Београд 1952, на више места.

⁶ Записници седница, 299, 492 (о стипендистима 18.VII/1.VIII 1918).

⁷ Стенографске белешке, 44, 70. састанак и други; Записници седница, 340, 482, 382.

да убеди да смени Н. Пашића и да на власт доведе официрску клику са војводом Мишићем на челу. Престолонаследнику се нуди да помогне да се измире „црнорукци” и „белорукци”, а изгледа да се вршилац владарске дужности с њим слагао, јер је сматрао да би без Пашића добио устав под којим би могао владати. Јакшић је мимо владе на Крфу добио пасош, на захтјев војног министарства да политички делује у Швајцарској, што је он и чинио али наопако по владу. После фебруарске револуције написао је меморандум против српске владе, а потом још две окружнице које су углавном кружиле међу официрима. Највећи део седнице Народне скупштине 12. априла 1918. био је посвећен њему, нарочито у излагању бившег министра М. Драшковића, којом приликом је показано шта је све смео и могао, да оптужи чланове Југословенског одбора као аустроугарске шпијуне, да чак влада крије последњу његову окружницу, да се не зна који је министар први тражио да му се изда путница, да се не зна зашто ни у Србији ни у избеглиштву никад није служио у војној јединици те правно није био дезертер итд. Драшковић је изнео да је он у Женеву уживао највеће поштовање органа српске државе, да је долазио у женевски конзулат, мада је проглашен дезертером и иако је осуђен на 20 година робије.⁸ Таква противуставна и противзаконита пракса коју су упражњавали „црнорукци” и њихови пријатељи дуго је благодонаклоно трпљена од самог регента Александра, који је некад припадао њиховом друштву! На жалост, Јакшић није био једини новинар који је сличне ствари радио. Посланик из Берна (17. фебруара 1917) обавестио је Крф да је београдски новинар Добривоје Миладиновић такође у Женеву саставио брошуру против Пашићеве владе, па је рукопис пренео у Париз да га тамо штампа.⁹

Није искључено да су управо због Јакшићеве афере министри Љуба Давидовић и Марко Ђуричић боравили фебруара-марта 1917. у Женеву.¹⁰

Одлуком српске владе од 4. априла 1917. нико од српских грађана није могао ићи у Швајцарску без одобрења министра унутрашњих дела. Деветога маја, поводом извештаја из Швајцарске „да су тамо ради спекулације и размене пренете велике количине српских новчаница из непријатељских земаља”, решено је „1) да се у Швајцарској обустави одмах свака размена; 2) да се позову сви наши грађани, не само у Швајцарској, но и у другим земљама, да код финансијских делегација депонују све своје српске новчанице; 3) да се против наших грађана који воде спекулацију нашим новчаницама предузму строге мере;

⁸ Записници седница, 51, 93, 95, 143, 337, 355, 398; Стенографске белешке, 148, 151—55; АС, ПО—1917, фасц. V, Пов. бр. 623, из Атине 3/16. II 1917.

⁹ Записници седница, 375.

¹⁰ Исто.

4) да се неће никакав други српски новац сем онога који се депонује код делегација, примати за размену". Није прошла ни недеља дана, а из Швајцарске се јавило 11 српских трговаца на челу са Милетом Коцићем, Алексом Поповићем и Алексом Милошевићем који су изјавили да ће се због те владине одлуке наћи у туђини у безнадежном стању, јер су живели од недозвољеног промета српског новца; молили су да траже неограничени промет једино да би издржавали породице а не из спекулативних разлога. Коцић је био познат човек од послова, повезан са шефом Главног рачуноводства министарства финансија, Јеврејином Аврамом Левићем, који је направио финансијску аферу, у коју је било умешано и непријатељско иностранство.¹¹ Влада је много каснила са том одлуком, мада је упозоравана и од француске владе да се српски трговци баве шверцом монета. Француски посланик на Крфу доставио је о томе ноту 16/29. децембра 1916, те је скренуо пажњу да та недозвољена циркулација новца може имати негативних последица у деловима Македоније који су у јесен 1916. повраћени; постојала је опасност да се на новчану масу у тим областима утиче новчаницама које су се налазиле у земљи под окупацијом а које су стизале у неутралне државе, пре свега у Швајцарску; према мишљењу француског министра финансија, који је о томе консултовао и главног министра А. Бријана, српска влада би требало да се лиши непријатељског утицаја на тај начин што би пустила у оптицај нове банкноте, које би биле привремене и које би представљале новчано средство плаћања само на ослобођеној територији и то само у току рата.¹² Тек 22. марта Пашић је дао налог посланству у Риму да затражи од италијанских граничних органа на швајцарској граници да узапте веће количине српских новчаница које су непријатељски агенти покупили по окупираној Србији а потом преко Швајцарске и Италије слали на наплату у Македонију; код прелажења границе српским грађанима било је дозвољено да пренесу само 2000 динара.¹³

Фебруарска револуција је веома снажно деловала и на Југословене у Швајцарској, тако да је бацила у засенак југословенско питање, дотад јако наглашено. Актуелизирано је и црногорско питање, већ оснивањем Црногорског Цвеног крста у Женеву, који је одмах послао у Црну Гору 100.000 франака, с тим да тај новац митрополит Митрофан подели народу. Знало се да краљ Никола чини напоре да од савезника, нарочито нових, САД, добије гарантију о обнављању своје краљевине. Члан Југословенског одбора Н. Стојановић, као родом Херцеговац, са-

¹¹ Исто, 404, 408—9, 412. — Визирање пасоша за Швајцарску само појединачно; један пример: АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 263, професор Лазар Певочић, 29.III/11.IV 1917.

¹² АС, РО—1915, фасц. X, финансије, К. бр. 2186.

¹³ Исто, Пов. бр. 1223.

моиницијативно се повезао са неким Херцеговцима и бившим црногорским министрима да се убрза оснивање Црногорског одбора за народно уједињење. Њему и осталим Херцеговцима су србијански политичари приговарали због сарадње са Црногорцима, на које су били кивни, тобоже, због лошег пријема српске војске при повлачењу кроз Црну Гору и издајства краља Николе услед чега је пала сенка и на исправне Црногорце.¹⁴ Са утицајем фебруарске револуције се чак претеривало, па је руски отпавник послава у Берну рекао српском посланику да је избила револуција у Бечу и Пешти.¹⁵

Ипак, ствари су се почеле гибати и на национално-политичком плану. Бивши аустроугарски амбасадор у Лондону гроф Менсдорф дошао је у Швајцарску. Ускоро је морао да поднесе оставку швајцарски министар иностраних дела јер је посредовао да се закључи мир, наводно не као германофил.¹⁶ Италијанска обавештајна служба одмах је забележила долазак у Швајцарску Миха Обуљена, саветника задарског апелационог суда, раније префекта Трста и инструктора за борбу против италијанске, српске и чешке пропаганде. Он је по тврђењу Италијана дошао по налогу аустријске владе да на страну Монархије повуче Далматинце, у првом реду оне из дубровачке групе; имао је разговор и са Пером Банцем, познатим дубровачким бродовласником, и студентом Питерковићем.¹⁷ Постојала је прича како је Стојан Протић у то време стигао у Швајцарску ради мировних разговора с Аустријанцима. Оно што је било јавно и извесно било је обраћање југословенске универзитетске омладине из Женева председнику руске Думе Родзјанку и министру Павлу Миљукову (28. марта) са потписима Стојановића из Београда, Јаношевића из Загреба, Фабјанчича из Љубљане и Божовића са Цетиња, на што је Миљуков отпоздравио (30. марта) телеграмом који је саопштио руски конзул из Швајцарске Горностајев.¹⁸ Пре тога избеглице из свих словеначких земаља у Швајцарској са свог збора 6. фебруара у Женеви послали су телеграм председнику САД В. Вилсону, у коме су пожелели успеха његовој мировној акцији, али су при томе изразили наду да ће та акција донети слободу Словенима и другим потлаченим народима Аустро-Угарске.¹⁹ Представнице Кола српских сестара

¹⁴ Н. Стојановић, *Младост*, 138.

¹⁵ АС, ПО—1917, фасц. X, Грујићев телеграм из Берна 4/17.III 1917; Пов. бр. 1140.

¹⁶ Записници седница, 401, 431; АС, ПО—1917, фасц. III, Пов. бр. 1569, Грујић из Берна 29.III/11.IV 1917, са Поб. вр. 419 (долазак у време Ченинове изјаве).

¹⁷ ASMAE. Archivio politico 1915—8, prasso 181. fase. XVIII. № 720-RR-P од 24.IV 1917 (МИД 29482).

¹⁸ Bulletin Yougoslave, № 21, априла 1917, 3.

¹⁹ Buletin Jugoslovenske kancelarije u Washingtonu бр. 6 од 27.IV 1917, 1—5; Американски Србобран (Pittsburgh) 5.V 1917, 1; Преглед стране штамбе бр. 41 од 12.VI 1917, 1.

из Швајцарске упутиле су још пре тога једно циркуларно писмо америчким и другим женама против интернирања живља из Србије изван земље; том протесту придружиле су се и женске организације Холандије, Шведске, Енглеске и Француске.²⁰

Априла 1917, за време Протићевог боравка у Женеви (што је касније довођено у везу с преговорима о сепаратном миру и кажњавању организатора сарајевског атентата), Стојановић је констатовоа да су добровољци у Добруци, већином Босанци, без стварне потребе страдали; због тога су многи његови земљаци тражили сепаратну босанско-херцеговачку акцију.²¹ У исто време А. Трумбић је обавестио српску владу да јој је послао елаборат о добровољачком питању и да моли да се одлука о њему не доноси без њега; обавестио је да је Поточњак добио задатак да иде у Русију, као и Ј. Бањанин.²² Средином априла 1917. већ су и у Швајцарској почеле припреме за одлазак чланова Југословенског одбора на Крф. Пашићев позив је начелно прихваћен,¹ али су саговорници, „особито Б. Марковић”, били против тога да пође др Н. Жупанич „јер да се ствар не би онда онамо узела довољном озбиљношћу”; Н. Стојановић се није изјаснио, а М. Сршкић је одговорио да би он пошао на Крф, али ако би имао изричит мандат од Одбора у питању унутрашњег уређења државе; Јулије Газари је држао да је већ време да се о томе говори, јер су се масе у Аустро-Угарској налазиле на прекретници да ли да се изјасне за Југославију или да остану у Хабзбуршкој монархији; други разлог за разматрање тога питања налазило се у чињеници да у српским круговима, чак и у Одбору, стално постоје две струје — једна за централизам и анексију југословенских земаља Двојне монархије, а друга са широм концепцијом, која би пристала и на федерализам; тој другој је, наводно, припадао М. Сршкић па и Б. Марковић док Н. Стојановић није, али да је у последње време показивао више толерантности.²³

Рад на стварању и функционисању Црногорског одбора за народно уједињење, иако врло деликатан, био је синхронисан: унионисте из Француске и Швајцарске били су на вези са Тихомиром Поповићем, српским послаником при црногорском двору, а овај је редовно контактирао са Крфом. Првога априла изашао је у Женеви први број *Уједињења*, који је донео написе о оснивању Одбора и о његовом програму, као и проглас Црногорцима; његов уредник био је професор Илија Лалевић, ексклузивни

²⁰ Buletin Jugoslovenske kancelarije u Washingtonu, br. 5 од 21.IV 1917, 2.

²¹ Н. Стојановић, *Младост*, 138.

²² АЈ, 80—XX—396, М. Веснић за Трумбића из Париза 7/20.IV 1917, са бр. 652.

²³ Архив Југославенске академије наука (у даљем тексту: А-ЈАЗУ), Архив Југославенског одбора, свежањ 32, бр. 39, Ј. Gazzari А. Трумбићу, из Женеви 17.IV 1917.

Србин. У то време у Женеви је почео да излази *Српски лист* који је изражавао становишта „независних Срба”, тј. србијанских ренегата; нападао је Пашићеву политику, али у то време још није пао под утицај краља Николе.²⁴ Лазар Мијушковић је још у првој половини фебруара 1917. саопштио Т. Поповићу текст своје изјаве коју је послао да се објави у швајцарским новинама; Н. Пашић је њоме био задовољан, али он није могао прићи Одбору због Радовићеве искључивости; Мијушковић је најпре био по страни, да би касније поново пришао краљу Николи и нападао Црногорски одбор.²⁵ Крајем априла Мијушковић је отпутовао у Швајцарску, обећавајући да ће писати против краља Николе; он је то чинио не као пашићевац него као човек који се залагао за републику; повезао се са студентским удружењем „Штросмајер” у Цириху, на чијем се челу тада налазио син генерала Живковића, такође републиканац. Црногорска влада је око 1. маја 1917. испод жита протурала гласине како Црна Гора хоће да се уједини са Србијом, али под републиканском формом.²⁶ Још пре таквог изјашњења, Т. Поповић је сматрао да Л. Мијушковића треба компромитовати, јер је као републиканац био стварно неупотребљив, и то због његових односа са Русијом у време кад је био председник владе; за ту акцију је, изгледа, имао бити ангажован неки Куч Тодор Вујшевић, противник краља Николе, кога је Мијушковић пустио у Русију. Св. Томић је на путу за Крф имао задатак да се заустави у Швајцарској; имао је да обави четири Пашићева налога, али је за један од њих Т. Поповић мислио да остане без реализације због односа А. Радовића са омладином у Швајцарској, тим пре што је студент Божовић стварно компензирао оно што је Пашић захтевао.²⁷

У то време у новински дуел између „Гласа Црногораца” и „Уједињења”, по политичкој стратегији Т. Поповића, имао је да се умеша један нови црногорски лист у Швајцарској, који би био потпуно независан од „Уједињења”, али би подржавао његове акције и секундирао му као какав омладински орган; на његовом би се челу налазио Јован Ђурашковић, а од омладинаца Вукчевић; сарадњу би обезбедили омладинци и уредник „Уједињења” И. Лалевић; у листу би могао да сарађује и Ј. Спасојевић, коме Радовић није дозвољавао да се афирмише писањем. Радовић се слагао да Ђурашковић крене у Швајцарску —

²⁴ С. Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Братство XXIII, Београд 1929, 19, 12, 18; АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 284, Веснић о првом броју „Уједињења”, из Париза 2/15.IV 1917 („данас...”).

²⁵ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 139, М. Веснић из Париза 28.I/10.II 1917; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 223.

²⁶ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 313, М. Веснић за Т. Поповића, из Париза 21.IV/4. V 1917, са Пов. Ц. бр. 161.

²⁷ АС, Црногорски одсек, Пов. Ц. бр. 283, М. Веснић за Т. Поповића, из Париза 2/15.IV 1917, са Пов. Ц. бр. 144.

да му у Паризу не би сметао. Примивши тај рапорт, Пашић је од Т. Поповића тражио извештај како је омладински одбор „Јединства” уредио своје односе са А. Радовићем и Главним одбором Црногорског одбора; у погледу покретања новог листа, сматрао је да би то било непрактично, јер се мање бринуо о Поповићевој стратегији а више да се не јави нови центар који би могао некад стварати тешкоће.²⁸

Црногорска омладина у Цириху, федералистички настројена, као и млада генерација из Аустро-Угарске на том универзитету, била је под ауспицијом инжењера Павла Поповића — Јабучанина, Божа Кривокапића и Васа Спасића (из Црне Горе), Реље Турића из Далмације и Которанина Силвестра Ђунија, адвоката и резервног аустроугарског официра који је заробљен у Србији а приликом евакуације ослобођен у Италији. Поповић, Турић, инжењер Алиновић (Далматинац) и неки Ђурић имали су средином маја тајни састанак у италијанском ресторану у Базелу са једним Италијаном и након тога нису прекидали везе с Италијанима. У црногорску службу у Швајцарској ступио је и Војвођанин Хаџија, који је у Србији био контрактуални економ у Нишу; он је постављен за комесара црногорске владе при Црногорском Црвеном крсту у Женеву.²⁹ У политичку противофанзиву против Црногорског одбора за народно уједињење укључио се и далматински Србин из Дрниша Симо Роша, свршени ђак агрономске школе, који је раније био у Србији па је прешао у Црну Гору и тамо имао више афера; по евакуацији настанио се у Паризу и пришао покрету југословенске омладине који се оформио после фебруарске револуције; одатле је упућен у Женеву да агитује код Примораца и Херцеговаца да се образује један поткомитет „Независне југословенске омладине” против унионисте Андрије Радовића; Роша је, поред осталог, добио задатак да у Женеву, заједно са Врцаном, Барићевићем и песником Тином Ујевићем, дакле Далматинцима, покрене један лист, „са задатком уједињења Српства под Петровићима”; уредник гласила имао је да буде Барићевић. У Риму су се тада проносили лажни гласови како су италијански политички обичаји касе у аустроугарском конзулату у Цириху тобоже донели и документа из којих се види да су вође емиграције Југословена из Аустро-Угарске били аустријски плаћеници.³⁰ Роша је средином маја долетео и у Рим. Говорило се да ће за кратко време довести из Париза неколико Црногораца пропагандиста за рад у Италији. Роша се представио као члан „Независне југословенске омладине”. Та скупина се надала, кад Барићевић и Ује-

²⁸ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 318, М. Веснић за Т. Поповића, из Париза 2/15.V 1917.

²⁹ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 365, делегат МУД-а из Женеве, М. Лазаревић Пашићу 10/23.V 1917, са Пов. бр. 1032.

³⁰ Исто, Пов. Ц. бр. 367, МУД из Солуна Пашићу 13/26.V 1917, по депеши из Рима.

вић крену са листом у Женеви, да ће им се придружити Ф. Супило и Лујо Војновић. Роша је наговарао неке студенте да поднесу молбу за стипендију црногорској влади, с тим да ће молба бити брзо решена, јер је управо из Париза имао да се врати у Рим црногорски конзул.³¹ Током маја „Независна југословенска омладина” је организована не само у Француској и у Швајцарској него и у Риму, где су јој припали сви млади Црногорци; групација је у то време одржала три збора у Паризу; последњем је присуствовало око 200 омладинаца из разних југословенских области; том приликом су се конституисали као организација, саставили су правила и програм рада и поднели те документе француским властима на одобрење и дозволу деловања.³²

Иако је био политичар старога кова који је помогао организовање младе генерације ако би помагала његову политику, Пашић није заборавио на хиљаде интернираца и заробљеника који су били у положају да приме свачију помоћ и да је добро упамте. Још фебруара 1917. на тражење његовог министарства, при Српском Црвеном крсту у Женеви основано је пакетно одељење за слање пакета интернираним Црногорцима. Пашић је (6/19. марта) тражио да се шаље брже и више (дотад 40 пакета дневно). О том послу посебно је замољен да се брине Црногорски одбор за народно уједињење, Црногорска влада нерадо је гледала ово наметање и коришћење шанси за пропаганду, те је црногорски вицеконзул и члан Црногорског Црвеног крста протествовао код представника америчког Црвеног крста, наглашавајући да је исхрана црногорских интернираних поданика ствар владе њихове земље а не српске владе, која помоћу пакета тера агитацију за стварање Велике Србије.³³

Од средине априла до средине маја ништа од хране није послато заробљеним Србима по непријатељским логорима, јер се никакво брашно није могло добити у Швајцарској. Професор Сима Лозанић је на време поручио скробну храну у Америци, али она није долазила и после многих ургенција. Он се потом обратио комитету за прехрану заробљеника у Паризу, тражећи извесну количину на рачун контингента који ће стићи из САД. Међутим, комитет није ни сам располагао потребним резервама. Због тога се Пашић преко париског посланства обратио француској влади, предочавајући јој да ће десетине хиљада заробљеника умрети од глади ако не буду помогнути преко Хелветије; тражио је 55 тона брашна за 63.000 заробљеника.³⁴

³¹ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 355, посланство у Риму 5/18.V 1917, са Пов. бр. 418.

³² АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 387, српско посланство у Риму 29.V/11.VI 1917, са Пов. бр. 518.

³³ Д. Вујовић, *Уједињење*, 226.

³⁴ АЈ, 80-IX-168, Пашић са Крфа 4/17.V 1917, са бр. 1145.

У општој оскудици хране у брдовитој земљи поставило се питање исхране југословенског избегличког света. Због тога је у првој половини маја основан један комитет за помоћ избеглицама. Њега су сачињавали: професор Андоновић (председник), др Јулије Газари и др М. Сршкић (као потпредседници) и др М. Грба (секретар).³⁵ У погледу одласка на крфску конференцију, чланови Југословенског одбора Босанци сложили су се да пође Д. Васиљевић, па су молили да му се одреди место састајања са осталим одборницима путницима, било у Паризу или Швајцарској³⁶ Газари, Стојановић и Сршкић су тражили од Одбора да одреди извештајни кредит за одлазак у Стокхолм неколико српских и југословенских социјалиста, да парирају иступ аустро-угарских социјалдемократа, који би радили по упутствима погодног човека који не би био социјалист; такве делегате требало је тражити у Француској, Швајцарској и САД, односно и међу заробљеницима у Русији.³⁷

О том присуству Југословена на стокхолмској социјалистичкој манифестацији, посебно због опасности која прети Далмацији, Ј. Газари је прве недеље јуна поново разговарао са Н. Стојановићем и М. Сршкићем у смислу да Србија буде заступљена на том конгресу. Газаријев мерак пао је на штампара Добрића, с њиме се сложио Сршкић. Газари је претходно и консултовао Добрића. Овај је био мишљења да би један одбор балканских социјалиста требало да упути проглас у шведску престоницу, а није одбијао могућност да се тамо и оде. Ствар је, међутим, највише зависила од тога хоће ли француска влада дозволити својим радницима да пођу на север. Газари је од својих колега одборника тражио одобрење да у том смислу пи-

³⁵ Le Génevois 14.V 1917, 2; Преглед стране штампе бр. 25 од 3/16.V 1916, 9.

³⁶ АЈ, 80-XI-778, С. Грујић из Берна 2/15.V 1917, са бр. 602. — Занимљиво је што је о Н. Стојановићу и Д. Васиљевићу писао конзервативни србијански историчар Ј. Н. Томић. Он их је обојицу приказао као људе „који су и пре рата облизивали прсте од меда из диспозиционог фонда а за време рата товили се на рачун његов и других потпорних фондова”, „с пупком прирасим за диспозициони фонд; „ефендија” Васиљевић био је бонвиван, који се „сада шетка између разних престоница и још чешиће навраћа у Женеву”; поставши члан Југословенског одбора, прикључио се пречанским политичарима па и попримио њихов републиканизам, мада с овим нема никакве везе; навео је његову изјаву у српском посланству у Риму о Хрватима који су се добро тукли против српске војске крајем 1914: „Њима треба набити шајкачу и преко ушију и преко очију, па ни да чују нити да виде, и тући озго”. За Н. Стојановића је рекао да је некад био српски националиста који је проузрочио погром Срба у Загребу 1902. својом изјавом; да ни 1917. није променио мишљење, али се због практичних разлога сљубио са супротним хрватским елементима, нарочито због црнорукачке солунске афере; мада је скретао из рачуна у лево, то је био европски господин, према коме се ни у једном женевском пансиону није добро кувало (Ј. Томић, н. д., 57—8).

³⁷ Исто, 80-XI-780, С. Грујић из Берна 20.V/2.VI 1917, са бр. 670.

ше Трумбићу па му је и писао, молећи га да кад буде на Крфу о томе поведе разговор са члановима српске владе.³⁸

Југословени су и у Женеви учествовали на скуповима посвећеним спољнополитичким питањима. Почетком друге половине маја одржан је велики митинг на коме је изгласана резолуција против бугарског присилног регрутовања на окупираним територијама српске државе. Митинг су прередили Женевљани а не Срби, а само је иницијатива (конзул Петровић, Божа и Лаза Марковићи) била српска; председавао је универзитетски професор Бувије а говорили су: Жорж Ванијер, главни уредник „Журнал де Женев” — а, Марк Петер, члан радијалне странке и председник кантоналног великог савета, посланик Де Рабур, члан прогресивно-демократске странке, Алексис Франсоа, универзитетски професор, Жан Сиг, шеф социјалистичке партије, Франк Томас, пастор и председник протестантске црквене општине. Дакле, своје представнике дале су све три велике странке, Универзитет и црква.³⁹ Један скуп у Женеви одржан је и 23. јуна, поводом општег конгреса руских совјета у Петрограду; на скупштини су Југословени емигранти из аустроугарских земаља, у резолуцији коју су донели (а коју је као председник скупа потписао професор Марко Јаковљевић), изјавили да језички и етнички припадају становништву Србије и Црне Горе, да су некад за рачун Аустро-Угарске и Европе бранили цивилизацију од Турака, а тада су се налазили под хабзбуршким ропством; тражили су да им се омогући да створе заједничку државу са браћом у братским земљама.⁴⁰

Југословенска академска омладина, како је већ речено, одржала је конгрес у Лозани 11/24. јуна (без учешћа студената из Цириха и Берна). Делегат српског министарства унутрашњих послова обавестио је свог министра да је одлука о сазивању конгреса донесена на седници друштва „Скерлић” која није имала кворума и да су на сакупљању највише инсистирали представници федералистичке струје, тј. П. Бастајић и М. Стојадиновић.⁴¹ Стојадиновић је месец дана раније, 25. маја, у женевс-

³⁸ А-JAZU, А-ЈО, свежанј 32, бр. 25, Gazzari из Женеве А. Трумбићу 8.VI 1917. — Само неколико дана касније швајцарска влада издала је саопштење да је шеф швајцарских социјалиста и члан државног савета Грим јавио из Петрограда „да Русија хоће мир, да ће се преговори брзо свршити ако Немци не предузму офанзиву”, швајцарски министар је телеграфисао да Немачка неће нападати, позивајући се на једну угледну немачку особу; телеграм је ненадежно дешифрован и Брантингу у Стокхолму (АС, Стр. Пов. фасц. XI, Стр. пов. бр. 233 Грујић из Берна 6/19.VI 1917 са бр. 780.

³⁹ АС. ПО—1917, фасц. IV, Пов. бр. 1978, С. Грујић из Берна 3/16.V 1917, са Пов. бр. 607.

⁴⁰ Bulletin Yougoslave (Londres—Paris), № 24, 1.VIII 1918, 52—3; AVII-III-195, бр. 22.

⁴¹ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”.

ком ресторану „Ди Рон“ у организацији дружине „Вила“ одржао предавање. Плакат којим су позивани слушаоци авизирао је: „Тенденција овог предавања је изразито национална и циља на то, да у строгом начелном излагању и слободној дискусији омогући корисну измену мисли у оквиру, нас самих.“⁴² Стојадиновић је по обичају врло смело улазио „у врло суптилна питања уређења нове државе, нарочито задржавајући се на облику“, те је „пред једним врло шареним скупљеним аудиторијем износио идеје, са којима би се тешко могли помирити и најсlobодободушнији и најсрећнији и другим заједничким животом најневелисанији народи“. Слично су дискутовали и неки од „неумерених омладинских елемената“. Од избијања фебруарске револуције конзул Н. С. Петровић сматрао је да појаве у раду „Виле“ најблаже речено не могу добити апробацију Србије“. Најпре је као гост говорио један руски Јеврејин, социјалиста, који се залагао за мир, предлагао аутономну Македонију у балканској федеративној републици, тврдио је да су југословенство и интернационализам иста ствар и позивао да се следи руски пример у обарању крунисаних глава; да би се образовала балканска федеративна република биће потребно дићи једну велику народну револуцију одмах по повратку у Србију. Ту атмосферу помагао је нови председник „Виле“ отпуштени војни апотекар Никола Сподлака, који је у друштву још једног војног бегунца и неколико егзалтираних студената грдио све чедне људе Србије (нарочито Н. Пашића, али и регента Александра), имајући стално на уснама „Шумадијски империјализам“, бранећи бугарску па и аустроугарску политику и приписујући непромишљености Србије губитак Савезника као пријатеља. Конзулат је одмах после Јеврејиновог предавања интервенисао да бољи елементи преузму управу „Виле“, али у томе није успео, те је припретио младићима и поново им поменуо материнско стање српске владе.⁴³

У таквом сучељавању разних струја и мишљења међу швајцарским Југословенима, ни Италијани нису желели да у тој средини остану без пријатеља. Међу ове спадао је и Света Јакшић, наводно некад српски представник у Лондону који је тада живео у Женеву; он је увек током рата делио мишљење италијанске владе, није се слагао са својим неумереним националистима који су оптуживали Савезнике, посебно француску владу, сматрао је да, пошто се преболе слабости и превазиђу тешкоће око дефинирања италијанско-југословенске државе, у балканским земљама треба да се прошири италијански утицај,

⁴² АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. служб.

⁴³ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. J. бр. 596, Н. С. Петровић из Женеве 29.V/11.VI 1917, са Пов. бр. 110.

макар и на извесну штету Срба; био је спреман да се заложи за савез између Србије и Италије после рата.⁴⁴

Јуна 1917. почела је на Крфу конференција између представника српске владе и југословенских емигрантских вођа. За одржавање скупа, поред иницијативе Енглеске, постојала је у неку руку иницијатива и из Швајцарске. Одмах по доласку у Женеву, после саветовања са тамношњим самосталцима (Гролом и Б. Марковићем) а вероватно и са Ј. Газаријем, Љ. Давидовић је послао Пашићу писмо, у коме је, између осталог, стајало: „И са Југословенима, бар са овима у Женеви, није начисто изведен план њиховог рада. Они не знају шта Србија хоће, ми не знамо што они желе. Нико са ауторитетом не може рећи, ово су и ово намере Српске Владе. Хрвати зебу због те неизвесности. Боје се завојевања, страхују за своју религију. Ове недоумице захватају маха и међу нашим пријатељима у француској и Енглеској. Тако ми кажу сви који то знају. Ваља и треба изградити што пре мишљење Владино, саопштити га свима посланствима, свима изасланствима, свима људима, од којих треба да чују сви заинтересовани, шта мисли Српска Влада, шта хоће Србија”.⁴⁵

Женевски чланови Одбора, Газари, Сршкић и Стојановић обавестили су телеграфски Трумбића да прихватају Декларацију и да пристају да се њихови потписи ставе на докуменат; приметили су да је било боље да им је цео текст Декларације телеграфски саопштен, заједно са мотивацијом чланака.⁴⁶ Слично су учинили и лондонски одборници — Бањанин, М. Мићић, П. Поповић и Н. Жупанич, док је Г. Грегорин у то време боравио у Швајцарској.⁴⁷ По завршетку већања Трумбић се најпре задржао у Женеви да тамношњим члановима Одбора објасни ток преговора и објасни зашто је пристао на поједине тачке изјаве; донекле се слагао са приговорима, али их је оправдавао тиме што су се морали чинити уступци због опште ситуације. Трумбић је том приликом одржао предавање о Декларацији пред југословенском колонијом у Женеви. Отишао је у Париз, на Пашићев позив.⁴⁸

Крфски договор утицао је на италијанску страну. Последње недеље јула, тј. непосредно по закључењу конференције на Крфу, у Швајцарску су допутовали последњи италијански отпраник поштова на Цетињ и Драчу Патерно и универзитетски професор Боргезе, сарадник „Кориере дела Сера”; дошли су у званичној мисији да говоре са југословенским представни-

⁴⁴ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, елаборат о југословенском питању, стр. 7+2, акт председништва министарства 19.8.1.29 од 8.V 1917 (МИД 33279).

⁴⁵ М. Paulová, н. д., 336, 338.

⁴⁶ А-ЈАЗУ, А-ЈО, свежањ 32, бр. 20, телеграм из Берна 17.VII 1917.

⁴⁷ АЈ, 80-XX-419, Лондон 20.VII 1917.

⁴⁸ Н. Стојановић, *Младост*, 144.

цима и да осете расположења те да пораде на бржем узајамном Споразуму. Из дугих разговора, у којима је учествовао и српски посланик у Берну, могло се запазити да италијански саговорници желе хитан споразум, показујући спремност за попуштање. Они су рекли да у Швајцарској остају још неколико дана и да би ту могли разговарати и са Трумбићем; ту њихову жељу подржао је Ј. Газари, молећи Трумбића да се на пропутовању задржи у Женеву.⁴⁹

Баш увече уочи објављивања Крфске декларације (6/19. јула) у Женеву је држао предавање о Словенији студент Владислав Фабијанчич. Говорио је у општим цртама а више се задржао на економским, културним и политичким приликама и на оном што ће Словенци унеги у заједничку државу. Изузетно су присуствовали и прваци српског дела насеобине, а професор Л. Марковић, др Ј. Томић, кмет Београдске општине Добра Митровић и штампар Добрић поставили су му питања којим су тражили допунска објашњења.⁵⁰ Те године Словенци који су живели у Женеву основали су „Словенско друштво Јанез Крек”, да се ојача пропаганда против италијанског присвајања словеначких крајева. Председник друштва до краја рата био је инж. Ернест Крулеј. Друштво је публиковало фабијанчичеву брошуру „Две Југославије” на француском језику, да се побије аустријска теза о решавању југословенског питања, којој су тада били наклоњени и Енглези. Исто удружење је 1918. објавило Крулејеву карту „Држава СХС”, која је отиснута у 1.000 примерака и разаслата по свету. Крулеј је израдио и етичку границу Словенаца и Италијана која је у виду фотографије упућена угледнијим листовима у Енглеској и Француској и политичким људима Савезника. Трошкове тих мапа намирили су сами чланови друштва из својих скромних прихода.⁵¹

Поводом реконструкције српске владе или тачније удаљавања самосталаца из Пашићевог кабинета, „један Србин” написао је уводник у *Ноје цирхер Цајтунгу*. Спор између „црнорукаца” и владе настао је после првог балканског рата. Пашић је тада избегао пуну конфронтацију и у лето 1914. требало је да се одрже парламентарни избори. У условима војног слома крајем 1915. Врховна команда је готово потпуно прекинула односе са министарским кабинетом, који није знао какво је стање на бојишту. По доласку на Крф најпре је одстрањена клика из Врховне команде, а потом и са других командних положаја. То је жестоко увередило самоуверене официре, те су они (као 1903) решили да се завером ослободе и владе и династије. Покушај атентата је, наводно, извршен не само на регенту Александру него и на ста-

⁴⁹ АЈ, 80-IX-632, телеграм из Берна од 16/29.VII 1917, за Трумбића.

⁵⁰ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”, М. Лазаревић из Женеве 7/20.VII 1917, са Пов. бр. 485.

⁵¹ *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918*, Љубљана 1936, 205—6.

ром краљу, али није успео. Одмазда је уследила солунским процесом, после кога су и њихови пријатељи самосталци истерани из владе. Тек кад је кренуо солунски процес, могло је доћи до крфске конференције, јер су „црнорукци” више него влада спроводили великосрпски курс, одбијајући било какву нагодбу са Хрватима и Словенцима, бојећи се њихове економске и културне конкуренције и мешања у македонско питање. Црнорукци су се задовољавали анексијом Црне Горе, Босне и Херцеговине те јужне Далмације, ћутећи о Банату и Бачкој. Поред тога што нису хтели непријатељства са Угарском, нису сматрали да ће им Италијани оспорити јадранску обалу јужно од Неретве, па су се надали да ће с Италијанима чак бити пријатељи. Пашић је желео већу, југословенску државу, али централистички уређену, да српски елеменат дође до изражаја, док су аустроугарски Југословени очекивали федеративну Југославију, у којој би били господари на свом терену. Улазак Стојана Протића у владу био је позитивна околност за Хрвате и Словенце, али ипак не и превелика утеха.⁵²

Питање Црне Горе постављало се и даље у Шварцаској, где се налазило седиште листа Црногорског одбора и где је живео Лазар Мијушковић, који је раскрстио са краљем али није ушао у Одбор. Преко браће Лаиновића Италијани су у Швајцарској сазнали да извесни црногорски кругови у Женеви, чији је предводник био управо Мијушковић, припремају унију своје земље са Хабзбуршком монархијом. Тих аустрофилских Црногораца било је и у Лозани, Цириху и другде, али су главни прваци струје живели у Женеви. У ту групацију спадали су Спасоје Лаиновић и брат му, тада и Херцеговац Никола Виторовић, цетињски трговац Љубо Радовић, посланик из Колашина Симо Марић и студент Крсто Пејовић; у Лозани то је био конфидент књаза Данила Душан Вучинић и назови-студент Нико Милуновић; у Паризу струји је припадао лични секретар краља Николе Мило Живковић па, наводно, и Јанко Спасојевић, бивши министар, и Љубо Крунић, такође бивши министар и директор Царине у Скадру.⁵³ Италијани су помагали краља Николу. Један њихов лист је као успех краља Николе навео позив Савезника црногорској влади да учествује на Париској савезничкој конференцији. Допис тога листа из Цириха бавио се финансијским изворима Југословенског одбора, „Црном руком” и писањем С. Јакшића, као да је био у споразуму са Јужним Словенима. Исти лист се бавио и интригама, јер је писао како је Трумбић по рођењу Италијан и да се његов род привио Аустрији због економских интереса. Донесена је и изјава 22 емигранта из Дубровника, који су као остали верни италијанству,

⁵² Neue Zürcher Zeitung 10.VII 1917; АЈ, Двор, фасц. VII.

⁵³ ASMAE, Archivio politico 1915-8, pacco 180, fasc. XVIII, Notiziario serbo-montenegrino.

те су тражили да Дубровник и Котор припадну мајци Италији.⁵⁴ Према једној аустријској студији, и после неуспелих мировних понуда преко браће царице Зите, настављени су преговори преко посредника. Двојица грофова с аустријске стране су 22. и 23. августа примили француски предлог за сепаратан мир; он је предвиђао уступање француској Елзаса и Лорена, предавање јужног Тирола и Трста Италији, обнову Србије и Црне Горе, њихово уједињавање и предају једне јадранске луке.⁵⁵

Првога јула 1917, тј. за време разговора на Крфу, изашао је први број „Црногорског билтена” у Женеви на француском језику. На уводном месту донесен је програм Црногорског одбора за народно уједињење, затим један преглед старије и најновије црногорске историје, чланак о сепаратизму Црне Горе (због посебне државе и локалне традиције), једно „објашњење”. А. Радовића од 6. јуна 1917. о уједињењу и раду династије, мањи напис о томе како је Аустро-Угарска настојала да Црну Гору претвори у своје оруђе против Срба, чланак о делатности званичне Црне Горе према националном уједињењу (где се наводи и податак да је у време бугарског напада 1915. један представник престолонаследника, тада у Ници, у Швајцарској преговарао са Бернсдорфом), Радовићев мемоар краљу од 5/18. августа 1916. и његова оставка 11. јануара 1917. и слично. Оно што је одударало од српске политике били су телеграми које су измењали А. Радовић и П. Миљуков. На крају су прештампани неки написи из савезничких новина који су бацали сенку на краља Николу и истицали Радовића.⁵⁶

Занимљиво је да су у Швајцарску долазили српски грађани, противници режима и ту се повезивали са неким Црногорцима. Миодраг Л. Поповић, судски писар и резервни поручник, за време бављења у Италији, стекао је везе са српским двором, а онда је визом Конзулте прешао у Швајцарску, неко време се бавио у Лугану, центру италијанског утицаја, па се у Женеви састао са Лазаром Мијушковићем; после разговора Поповић је причао да ће Мијушковић ускоро постати црногорски министар-председник. Поповић је при себи имао доста новца и живео је врло луксузно.⁵⁷

⁵⁴ А-JAZU, А-ЈО, свежанј 45, бр. 224, писмо српског посланства из Рима Трумбићу 25.VII/7.VIII 1917, без броја.

⁵⁵ Н. К. Zessner-Spitzenberg, Kaiser Karl, Salzburg 1953, 157, 57—8. — О преговорима преко Сикста Бурбонског постоји велика литература. Овде вид.: Die Memoiren des Grafes Tamás von Erdödi, Habsburgs Weg von Wilhelm zu Briand Zürich 1931; M. Proszvimmer, Zita Wien—Leipzig 1932; A. Polzer—Werkmann, Kaiser Karl, Wien 1928.

⁵⁶ Le Bulletin Monténégrin (Genève), № 1, lerjuillet 1917, 1—80. — О Црногорском одбору вид. и: П. Пекић, *Пропаст Аустро-Угарске монархије и постanak наследних држава*, Суботица 1937, 154.

⁵⁷ АС, МУД, Избегличка архива 1917, фасц. „у”, комесар за српске избеглице у Швајцарској 14/27.VIII 1917, са Пов. бр. 532.

Црногорски одбор прихватио је Крфску декларацију, иако су и званична Црна Гора и Црногорски одбор при њеном доношењу заобиђени. Међутим, према *Идеји национале*, црногорски студенти у Цириху и у другим градовима добили су на хиљаде дописница из заробљеничког логора у Болдогасону и Карлштаату, у којима су заробљени Црногорци протествовали против „Трумбићевог уговора”. Крфску декларацију су, наводно не само црногорски него и југословенски и српски кругови у Швајцарској, оценили као непромишљен и безуспешан акт, који је могао обавезивати само Пашића и Трумбића. У чланку „Радовић” исти дописник Ђино Риналди пребацивао је бившем министру-председнику да је од српске дипломатије примио 500.000 франака и да и даље само за црногорску агитацију у САД прима месечно даљих 20.000–40.000 франака; то примање новца изазвало је код Црногораца па и Југословена у Швајцарској осећање гнушања. У чланку је Д. Гатало окривљен за војни пораз код Ловћена а Крунић је означен као аустрофил. Речено је да је агитација за ступање у добровољце међу Црногорцима у Америци превара, јер они не одлазе ни у какву црногорску него у српску војску.⁵⁸

Током 1917. везе Југословенског одбора са политичким круговима у домовини већ су стекле своје стабилне канале. Контакте су најчешће остваривала два свештеника старчевићанца (Фран Барац и Светозар Ритиг), Лав Хоић и једна дама. Политичар хрватских Срба и Хрватско-српске коалиције Светозар Прибићевић користио је за своје контакте са Бечом (Чернином) босанског политичара-опортунисту дра Данила Димовића, који је слат и у Швајцарску; о његовим извештајима Прибићевићу обавештаван је и Н. Пашић. Фран Барац је други пут приспео у Швајцарску првих дана јула 1917. и у Женеви се нашао са Ј. Газаријем, а потом (око 20. августа) са Трумбићем у Лозани. Трумбић се пре тога срео са Ритигом. Барац, пак, се 3. септембра сусрео са Б. Марковићем у једном месту крај Цириха. После Трумбићева повратка из Лондона, Барац је још једном разговарао са Трумбићем у Фрибургу. Барац је поднео исцрпан извештај о односу хрватских и словеначких странака према Бечу и Пешти, а сам је био придобијен за Крфску декларацију и идеју децентрализоване јединствене југословенске државе, мада је дошао из Загреба са планом о персоналној унији. Газари је потом примио од Одборове канцеларије из Лондона налог да потражи Ритига и да му поручи да југословенски заступници у Бечу не заузимају компромисно држање, него нека радикално устрају, слично Чесима. Словенац др Ј. Хацин је 10. новембра из Цириха упутио Одбору у Лондон писмо са два прилога, у којима су југословенски политичари из Монархије тражили да акција у домовини и изван

⁵⁸ L'Idea nazionale 30. и 26.VIII 1917.

ње буде синхронизована и повезана. Мајска декларација се није могла спровести, јер би значила сукоб краља-цара са Мађарима и Немцима; њу је, ипак, покушао да злоупотреби Чернин, те је настојао да придобије словеначке и хрватске политичаре за придруживање Србије хабзбуршкој Југославији (која се није могла спровести); агенти са таквим програмом слати су не само у окупирану Србију него и у Швајцарску. Политичари из Монархије су скретали Одбору пажњу на бављење у Швајцарској Шуштершича који се определио за Беч. Данило Димовић путовао је у Швајцарску по упутима Чернина, да испита под којим би условима Антанта закључила мир. Н. Стојановић и М. Сршкић из Женеве доставили су Трумбићу 14. новембра да је Шуштершич поново био у Швајцарској, а да се долазак Димовића очекивао.⁵⁹

Из Аустро-Угарске су у Швајцарску стизали и други словенски јавни радници или аустроугарски дипломати са мировним пробним балоном. Такав један био је Чех Ченек Слепанек, кога је у Швајцарску послао не Чернин, него Берхтолд, Чех који је држао да би Чесима било лошије у економском погледу да се издвоје у малу државу и није се слагао са радом емиграције, чију је пропагандну делатност управо дошао да проучи. Он се као случајно срео у Женеви са српским дипломатом или обавештајцем, који се потписао иницијалом („М”), али је видео и Гатала и Ризнића, а чекао је повратак у Женеву Боже Марковића и Свете Јакшића, које је све познавао. У неколико дугачких разговора као знанци слободно су измењали мишљења о низу питања: еманципацији Аустрије, о српском, црногорском и југословенском питању, о ставу Аустрије према Бугарима итд. Слепанек је желео да се нађе и са руским женевским конзулом, руским војним аташеом, својим старим пријатељем, кога је желео да обавести о стварима које су се тичале Пољске и Русије, питао је за руског публицисту Свјатковског (чешког порекла), предао је чланак о политичким приликама у Чешкој, али у *Уједињењу* нису баш били одушевљени његовим схватањима. Слепанек није био дипломатски емисар, него публициста-„шпицлов”. Рекао је да Србија има у Аустрији више пријатеља него што мисли, да би добила део Босне, али све под условом да не ровари у југословенским крајевима. Наводно би, у случају повољног држања Срба, њих помогла и у Вардарској долини, јер Бугари нису били симпатични у Аустро-Угарској, њих није Беч него Берлин увео у рат и савезништво, а ако и постоји савезнички уговор, стварност је увек јача од папирног акта и потписа. Уосталом, сматрао је да се ни Француска па и Енглеска неће истегнути да Италији обезбеди уговорен део Дал-

⁵⁹ АС, ПО—1917, фасц. X Varia); А-ЈАЗУ, А-ЈО, свежањ 32, бр. 21; М. Раулова, н. д., 351—58; Б. Кризман, *Повјерљиве везе између Југословенског одбора и домаћих политичара за I, свјетског рата*, Хисторијски зборник XV, Загреб 1902, 217—9. — О првом Шуштершичевом боравку у Цириху вид.: *Словенски народ* (Љубљана) 31.VIII 1917, 1.

мације. За Трст је рекао да он никако не може припасти Италији, и да је Трст ствар о којој се много говори у целој Аустрији. Није разумео зашто Беч подржава династију Петровића. За Крфску декларацију као дипломат је рекао да је највећа глупост.⁶⁰

Није познато да ли је Ченек Слепанек разговарао и са Светом Јакшићем, али је сигурно да је с њим имао један врло дуг разговор поменути судски писар Миодраг Поповић. Манојло Лазаревић (вероватно „М” из разговора са Слепанеком) пратио је и даља кретања Поповићева у Швајцарској.⁶¹

Југословенски социјалиста који се јављао у дискусијама на предавањима и кога је Газари кандидовао за одлазак у Стокхолм био је Јерко Добрић, родом из Шибеника. Он се најпре две године по доласку у Швајцарску бавио у Цириху кријумчарењем за рачун Централних сила, у првом реду за Аустро-Угарску. Ту је стекао знатно пара, па се извукао из тог опасног посла, бавећи се умеренијим послом, слањем пакета. Дошавши у Женеву, живео је на високој нози и доста је трошио. Потом је од једног руског поданика преузео штампарију која се налазила у улици Синагоге, бр. 31), те се тако коначно посветио својој примарној професији. Типографију је преуредио и назвао је „Југословенска културна штампарија”. Обично је преузимао да тиска југословенске пропагандне рукописе. Затим се одао и политици, одредивши се за лењински правац и за пропаганду болшевизма. Нарочито је одржавао везу с неким Андријом Рељом, Арбанасом хрватског осећања из задарских Арбанаса (Борго Ерице), који је био студент и који се јавио у Женеви аустроугарском конзулату ради регрутације; није одмах поведен, те се неко време задржавао у граду. Реља је говорио да Југословени треба да се задовоље аутономијом у оквиру Хабзбуршке царевине и да не теже независности, јер им то, као аустријским Словенима није потребно ни корисно, тим пре што ће Двојна монархија чим пре изаћи из рата. Обавештајац италијанске морнарице није могао коначно рећи да ли је Реља аустроугарски шпијун, али је знао за једну околност: у Цириху га П. Поповић и Б. Кривокапић нису хтели да приме у своју дружину, зато што су закључили да је обављао службу у корист Аустро-Угарске.⁶²

Пре тога, италијанска цивилна обавештајна служба јавила је (10. јула) из Женеве да Срби, Хрвати и Словенци који живе у том граду од неког времена расправљају о новини да

⁶⁰ АС, ПО—1917, фасц. X, Пов. бр. 3432, „М” из Женеве 22.VIII/4.IX 1917. — Посланик С. Грујић резимирао је те податке на две гушће стране (Исто, Пов. бр. 3075, Женева 30.VIII/12.IX 1917, без броја. К

⁶¹ АС, МУД, Избегличка архива 1917, Пов. бр. 538 од 22.VIII/4.IX 1917.

⁶² ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, адмиралштаб № 1820-PP-II од 27.VII 1917.

је основана политичка партија — Независна југословенска омладина, опозиционог смера како према српској влади тако и према Југословенима које представљају Трумбић и други.⁶³

Главни обавештајац Италије у Швајцарској знао је већ 6. септембра (преко једног угледног припадника југословенске колоније) да Трумбић из Женева ваља да путује у Лион, где по Пашићевој поруци треба да говори са неким представником српске владе, те да одмах после одласка у Лондон припреми се за хитно путовање у Русију. Њега су, наиме позвали Керенски и Терешченко да реферише о свим странама и моментима југословенског питања. Гвизи је рачунао да је Трумбићево путовање одлучено по договору не само Југословенског одбора него и Пашићеве владе, јер да је била прилика да се искористи велико интересовање нове руске владе за југословенско питање. Тај одлазак био је супротан италијанским интересима, па је Гвизи препоручио да се у Петрограду прате Трумбићеве акције, јер је био сигуран да ће тамо лако стећи не само подршку Руса него и помоћ Т. Масарика. Повољна околност по Италијане била је у томе што је Трумбић мало знао руски. За време свог кратког бављења у Хелвенцији, председник Југословенског одбора могао се уверити у погрешно расположење Хрвата и Словенаца. Да поправи такво држање, он је подгрејавао разлоге против Италије. Стога је Гвизи закључио да је Трумбић један од најжешћих непријатеља Италије. Гвизи је установио да је Одборов огранак у Женеви забранио свим Хрватима и Словенцима сваки па и најприватнији контакт с Италијанима; одборници су дочеули да су неки Хрвати одржавали односе са аустроугарским конзулатом, посебно с неким Лединеком, Чехом, који је у том конзулату био задужен за обавештајну службу; ипак, ту није наређена обустава општења, те се ово и даље спроводило; штавише, чак и најутицајнији Југословени у Женеви, као Војновић и Газари, одлазили су у аустроугарске локале, где су их фамилијарне дочекивали, спремни да им пруже помоћ у сваком послу.⁶⁴

Женева је и ујесен 1917. била политички врло привлачна. Трумбић је 7. октобра из Париза поново „због важних послова” отишао у град на Леманском језеру, заједно са Газаријем, с којим је био у Паризу.⁶⁵ Четворици српских социјалдемократа из Париза дата је у српском посланству виза за Женеву — бившем посланику Ивану Павићевићу, Кости Новаковићу, адвокату Александру Павловићу и студенту Душану Степановићу.⁶⁶

⁶³ Исто, италијанско посланство у Берну 17.VII 1917, са бр. 1660/504 (МИД 50453).

⁶⁴ Исто, италијанско посланство у Берну 7.IX 1917, са бр. 2156.

⁶⁵ АЈ, 80-XI-112, Веснић из Париза 24.IX/7.X 1917; Новости (Загреб) 24.X 1917.

⁶⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”, делегат МУД-а Поповић из Париза 23.IX/6. 1917.

Један од интересантних Југословена у Швајцарској крајем лега био је универзитетски професор Срђан Туџић, који је дошао из Лондона да на горском ваздуху лечи своја болесна плућа. За њега се сазнало да је једног јутра говорио телефоном са Трумбићем и да је том приликом поменут пад Пашићеве владе. Тада се у југословенским круговима причало да је Трумбић доживео да му на италијанској граници нареду да се при царинској контроли свуче до голе коже. Неки су говорили да је Туџић дошао до закључка да су швајцарски Југословени много нерасположени на Французе и нарочито на Енглеze, због лошег пријема југословенских захтева, и да се у британским политичким круговима утире пут да се југословенска идеја препусти Аустрији да је регулише, као и друга словенска питања своје државе. Према Туџићу, Аустро-Угарска ће, после Белгије, бити земља која ће уживати највеће симпатије Енглеске. У стварању таквих позиција особиту улогу одиграла је повезаност енглеске аристократије с аустријским и мађарским племством. Туџић је изразио мишљење да је незадовољство настало између Србијанаца и аустроугарских Југословена изазвано и начином на који су Енглези и Французи слали хлеб српским заробљеницима у Аустро-Угарску.⁶⁷

Септембра 1917. у Женеви је био и др Франко Поточњак, дошавши из Русије и са Крфа. Још на пролазу августа 1917. у Паризу изразио је Н. Пашић жељу да иступи из Југословенског одбора. Први разлог за такву одлуку налазио се у томе што су клевете и сплетке поводом његовог рада међу добровољцима примљене „за готов грош”, док његов извештај и писмени и усмени није узет у обзир. Друго, није био задовољан радом Одбора, који је рад био испуњен празнином, тј. „недостатак праве суштине прикрива се којекаким формалитетима без садржине, сврхе и успјеха”; Одбор је „нека домена котеријанска, гдје игра улогу провинцијализам и кампанилизам, неко земљаштво, не одлучује ни познавање ствари, ни способност, ни било који од критерија који оспособљавају”. Јављао се писмом Одбору из Женева 20. септембра и 25. октобра, тражећи да се претресу стварна питања, али одговора није добио. Зато је о свом иступању обавестио Н. Пашића.⁶⁸

Седница Југословенског одбора заказана је за 12. новембар у Берну. Стојановић, Сршкић и ипак Поточњак су (пре 15/28. октобра) молили да се састанак одложи, а Поточњак и да се одржи у Паризу, јер је због слабог здравља тамо хтео да се лечи.⁶⁹ Трумбић није уважио жеље, него је из Лондона јавио

⁶⁷ ASMAE, Archivio politico, 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, № 2142/645, Берн 4.X 1917. (МИД 60936), Гвизијев извештај бр. 2476 од 28.VIII 1917.

⁶⁸ Ф. Поточњак, *Из емиграције II*, Загреб 1919, 60—1.

⁶⁹ А-ЈАЗУ, А-ЈО. Грујић из Берна 15/28.X 1917, за Трумбића, са бр. 1756.

посланству у Берну (4. новембра) да поменути јави да крену на пут, јер су сви остали већ стигли у Лондон. Сршкић и Стојановић су, међутим, известили да ће остати у Швајцарској до 19. новембра, за који је дан одложена конференција („за трајан мир“!), „јер желе бити ту у случају да дођу неки наши људи из Босне“.⁷⁰

Сршкићева и Стојановићева порука указује на везу са домовином, конкретно са Босном. Контакт са југословенским народним заступницима у Бечу одржан је посредно преко Базела. У редакцијски „Базелер Нахрихтех“ уредник економске рубрике био је универзитетски доцент др Фурман, Словенац и антантофил. Фуман је успео да се редакција листа сложи да бечки дописник по фурмановим упутствима консултује југословенске посланике у Бечу и да након тога састави допис, који би анулирао лажне тврдње бечког Кореспонденц-бироа о наводним аустрофилским ставовима југословенских политичара у Монархији. Фурман је о подухвату обавестио руско посланство у Берну, а ово је преко Боже Марковића затражило да у Базел дође М. Чемерицић из женевског Српског пресбироа како би се допис дотерао те чланком привукла пажња европске публицистике.⁷¹

У самој Женеви до почетка октобра изашле су три свеске „Југославије“ под уредништвом Д. Густинчича и других из југословенске демократије. Посланик М. Веснић је установио да женевски часопис финансира црногорска влада и да његова редакција не одржава никакве везе са париским „Југославијом“, коју чине студенти и интелектуалци који стоје иза одлука Крфске декларације.⁷² У италијанској Врховној команди у Падови сматрали су да су нека југословенска господа која се у Швајцарској баве агитационим послом аустроугарски плаћеници, те нису били пожељни у Италији; чак је одлучено ако би се ту појавили да буду хапшени и изгнани; обавештајни мајор Финци говорио је словеначком капетану и дезертеру Људевиту Пивку да емиграција не показује само најчистије идеалисте, него укључује и сумњиве типове, и да је установљено да из Аустрије у Швајцарску прелазе агенти који преносе новац и директиве.⁷³

Са Италијом ни крајем 1917. нису постигнути они договори који су преко Црвеног крста уговорени са непријатељском Аустро-Угарском. Док су из Женева пакети у маси отпремани заробљеницима и интернирцима у Мађарску и Аустрију, тек октобра 1917. могли су бити у Риму предузети кораци да се одобри одбору српских народних посланика из Женева да њихови паке-

⁷⁰ АЈ, 80-XX-435 и 436 од 24. и 28.X 1917 по ст. календару.

⁷¹ АС, Југословенски одсек, фасц. X, Пов. Ј. бр. 1757, В. Марковић Пашићу 16/29.X 1917, без броја. — Најављен долазак Шуштершича и Д. Димовића (АС, 80-XI-805, 1/14.XI 1917).

⁷² Исто, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 1138, М. Веснић из Париза 2/15.X 1917, са бр. 475.

⁷³ Љ. Пивко, *Зелени одред*, Милано 1925, 28.

ти долазе и интернирцима и заробљеним Југословенима у Италију. На предлог министра правде, влада на Крфу је одлучила да при извештајном бироу српског Црвеног крста у Женеви оснује Управу фондова која би обављала испоруку пензија и инвалиднина за Србију.⁷⁴

Српска дипломатија радила је и на томе да се храна из савезничких земаља посредством органа швајцарске владе дели варошком становништву у Србији, које је услед беспослице и необичног скока цена елементарних потреба живота сведено на ивицу егзистенције; енглеска влада је правила резерве тој иницијативи, јер је сматрала да би Аустро-Угарска тако добила прилику да реквизицијом више хране извучи из окупиране Србије за своје потребе; Пашић је молио да швајцарска влада објасни Лондону да би се та храна под њеном контролом делила само варошанима којима би таква помоћ заиста била нужна и да помоћ никако не би заменила уобичајено снабдевање.⁷⁵

Тешкоћа за обезбеђивање животних потреба било је и међу избеглицама у Швајцарској. Због тога је крајем 1917. основано „Хрватско потпорно друштво у Жењеви”. Оно је било спремно да прискочи у помоћ сваком Југословену, па и не био члан друштва. Средства за рад убирала би се од чланарине, добровољних прилога и од прихода са забава и предавања. Редовни члан друштва могао је постати сваки Хрват или Хрватица који су стајали на становишту народног јединства и слободе Хрвата, Срба и Словенаца; пријем у чланство вршио је Централни одбор повереника. Поред тог тела постојао је и генерални одбор повереника те главна скупштина друштва, а био је предвиђен и референдум (писмено гласање сваког члана). Централни одбор састојао се од председника, тајника, благајника и архивара, који су морали боравити у седишту друштва, а које је бирала главна друштвена скупштина на годину дана. По местима боравка чланства образоване су месне секције, које су морале имати бар пет припадника; секцијом је управљао изабрани повереник. Секцијски повереници са члановима централног одбора сачињавали су генерални одбор. Овај је могао располагати месечно свотом од 500 швајцарских франака, а за веће трошкове тражена је сагласност генералног одбора; секцијски повереници имали су на свом располагању по 50 франака за хитне и непредвиђене издатке. Главна скупштина друштва одржана је једном годишње у седишту друштва и на њој су прихватани извештаји о раду и финансијском пословању поменутих одбора и секцијских повереника. Право иницијативе имали су предлози иза којих је стајало по три члана и ти предлози су слати на мишљење и изјашњавање свим редовним члановима, који су се

⁷⁴ Д. Јанковић—Б. Храбак, *Записници владе*, 461 (4/17.X 1917), 458 (25.IX/8.X 1917).

⁷⁵ АЈ, 80-IX-551, Н. Пашић лондонском посланству 2/15.XI 1917.

о њима могли изјаснити и дописним путем. Закључци на главној скупштини чињени су простом већином присутних и примљених поштом дописних гласова; само су нека питања захтевала двотрећинску већину таквих гласова. На пример, такво је гласање било потребно за распуштање друштва. У случају престанка рада друштва имовина је у трајно власништво предавана Југословенској академији знаности и умјетности. Правила су прихваћена на главној скупштини друштва у Женеви 29. децембра 1917. За председника је изабран др Иван Гмајнер, за тајника адвокат Силво Ђунио, за благајника Јозо Кљаковић, академски сликар, и за архивара Милан Зец, банковни чиновник; повереници су били — за Берн Берислав Борчић, доктор ветерине, у Лозани Сенко Шкриванић, кандидат медицине, и у Цириху Јосип Аљиновић, грађевински инжењер.⁷⁶

Иван Гмајнер био је познати млађи јавни радник у емиграцији, близак по схватању Југословенском одбору па и српској старни. Н. Пашић је позитивно примио његову брошуру „Хрватска и Славонија“ као и Фабјанчичеву „О Словенији и Словенцима“, те је дао налог министарству унутрашњих послова да по 200 примерака тих књижица бесплатно подели међу Србијанцима и Југословенима, по могућности и на фронту; ауторима, пак, одредио је хонорар од по 300 швајцарских франака.⁷⁷

Победом октобарске пролетерске револуције живнули су и социјалисти интернационалног усмерења. Известан број руских лењиниста и анархиста око 1. децембра припрема се за одлазак у Русију преко Немачке. Бивши народни посланик и социјал-демократски ренегат Милан Маринковић из Женеве издејствовао је да и њега приме у ту групу, па је тражио пристанак српске владе да заступа интересе Србије; Маринковић није тражио никакву награду, него да се само изврши наплата 10.000 динара на рачун разних предузимачких послова које је обавио у Битољу, од чега је половина имала бити исплаћена њему а половина његовој породици. Он је имао кренути средином децембра.⁷⁸ Крајем новембра у Женеви, у кући руског конзула иначе Лењиновог пријатеља, одржан је састанак интернационалног социјалисте из Цириха Арнолда Берлена, Србина Магазиновића и познатих бугарских пропагандиста из Швајцарске Минчева и Манева; циљ састанка био је — споразум о организовању фратернизовања на српском фронту у Македонији. То је српској влади доставио гр-

⁷⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „У“.

⁷⁷ АС, Југословенски одсек, фасц. II, Пов. Ј. бр. 1247, Пашић са Крфа 15/28.IX 1917.

⁷⁸ АС, ПО—1917, фасц. VII, Пов. бр. 3062 и 4028, С. Грујић из Берна 18.XI/1.XII и 25.XI/8.XII 1917, са бр. 2035 и 210; Б. Храбак, *Српски социјалисти у избеглиштву према променама у Русији 1917—1918. године, Историјски гласник* бр. 1/1964, 68. II.

чки посланик на Крфу, а према обавештењу грчког посланика у Берну Александроса.⁷⁹

После италијанског пораза код Кобарида множили су се по Швајцарској гласови о понудама за сепаратни мир. Италијани су послали емисаре у Швајцарску да разговарају с аустроугарским Југословенима; ови су пошли у Берн, при чему су Далматинци имали повољне утиске, а остали Југословени су тражили да италијанска влада отклони дискриминације приликом путовања преко Италије. Разговор Италијана и Југословена уприличен је и у Лондону. У Берну је припремана нека међународна претходна конференција која би расправљала о будућем миру. Никола Стојановић је мислио да су у ту иницијативу умешани и прсти бечке дипломатије. Као учесници те конференције имали су, између осталих, доћи и др Иван Шуштершич, вођ словеначких клерикалаца, и босански опортуниста Данило Димовић. Ради те конференције сазвана је поменута седница Југословенског одбора у Лондону да би се претресла нека питања. Стојановић је сматрао да треба да остане у Швајцарској, да сачека Димовића и да од њега прими обавештења из прве руке о стању у Босни и Херцеговини; но, узалуд га је чекао. У исто време и Савезници су одржали велику конференцију у Паризу, којој је присуствовао и Н. Пашић.⁸⁰

Покренули су се и масони. Хинко Хинковић је у Вашингтону дао објашњење о Крфској декларацији, које није био аутентично и које је зачуђило српско министарство иностраних дела. Оно је саопштено М. Сршкићу, коме је скренута пажња да о републици уопште није било речи на Крфу и да питање династије и уставне парламентарне монархије ниједног момента приликом већања није довођено у питање. Пашић је наложио посланству у Вашингтону да провери вест о Хинковићевом тумачењу, а Сршкић је овлашћен да на Одборовој седници у Лондону оспори такво објашњење. Неје јасно зашто је баш Сршкић изабран да у име српске владе демантује Хинковићево излагање, кад је, на пример, Н. Стојановић био у приснијој вези са српском владом и кад је у Лондону као представник Србије у Одбору седео П. Поповић.⁸¹ Сигурно је само да Стојановић није био масон, а можда ни Павле Поповић.

Од интереса је консултовати мишљење немачког социјал-демократе Хермана Вендела о југословенским листовима у Швајцарској. Он је хвалио женевске недељне новине „Србију” због усмерености и сматрао је да је Л. Марковић обавио свој задатак да француског читаоца обавести о југословенском питању, и то без националног фанатизма, као и да прати збивања

⁷⁹ AVII, пописник III, кут. 21. операцијски дневник Оперативног одељења Врховне команде 4/17.XII 1917.

⁸⁰ Н. Стојановић, *Младост*, 146.

⁸¹ АЈ, 80-XI-813 од 27.XI/10.XII 1917.

у југословенским земљама Аустро-Угарске; у листу су били чешћи напади на Бугарску, а и против покушаја неких антанстичких политичара да Бугарску придобију за себе на рачун Србије; лист је устајао и против империјалистичких захтева Италије на словенској обали Јадрана; „Србија” је најпре заузимала великосрпско становиште, али после Крфске декларације заступала је мисао о пуној равноправности Срба, Хрвата и Словенаца. По концепцији њој је било слично полумесечно „Уједињење” одбора око А. Радовића, које је такође тражило стварање заједничке југословенске државе и детронизацију краља Николе. Двонедељна „Југославија”, гласило „Независне југословенске демократије”, заступала је социјалистичке тенденције у економским питањима, а тражила је и ослобађање сељака и најамних радника; борила се против црнорукачке „војне странке” која је захтевала великосрпско решење југословенског уједињења са српском доминацијом, по пруском узору; лист није прихватио Крфску декларацију као недовољно демократску као и зато што се залагао за федеративну државу; федералне јединице биле би: 1) Србија, 2) Срем, Банат и Бачка, 3) Хрватска са Славонијом, Босном, делом Далмације и Херцеговине, 4) словеначке земље са Истром и 5) Црна Гора са делом Херцеговине и јужном Далмацијом.⁸²

Пропаганда је спровођена и на све учесталијим предавањима почетком 1918. године. Вече Удружења српских трговаца у Швајцарској 7. фебруара у сали хотела „Лондон” било је посвећено југословенским приморским крајевима, а предавач је био доцент Београдског универзитета Јевто Дедијер; у 90 минута, пред преко сто слушаоца, предавач је у врло популарној форми изнео географске, културне и политичке податке, а потом је изнео италијанске тврдње и оспорио их. У истој сали универзитетски професор М. Андоновић одржао је серију предавања о Македонији: друго (пред 60 лица) говорило је о прошлости, старијој али и најновијој, 10. фебруара, треће 17. фебруара и четврто 12. марта (пред свега 30 слушалаца) о дискусији између немачког социјалдемократског посланика Хермона Вендела и бугарског посланика у Берлину Д. Ризова.⁸³ Перо Слијепчевић је 8/21. фебруара у „Народном дому”, поред 50 присутних, говорио о личној иницијативи у југословенској акцији; излажући историју уједињења Италије, предавач је истакао „да је потребно да се службени рад Владе и Југословенског одбора потпомогне радом појединаца а нарочито интелигенције нашег народа, како би се створило уверење и код нашег народа и код других народа о потреби уједињења Југословена”. Влади де-

⁸² Arbeiterzeitung 19.XI 1917; Преглед листова (Женева) бр. 728 од 16/29.XI 1917.

⁸³ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”, делегат МУД-а у Швајцарској 29.I/11.II 1918, са бр. 479 и 28.II/13.III 1918, са бр. 824.

легат у извештају је приметио: „Ваља напоменути да је предавач унеколико се дотакао рада Владе, показивао извесну анимозност, која није била објашњива и мотивисана. Говорећи о Савезничким владама, предавач је неоправдано истицао бојазан, да наш народ не третирају као монету за поткусуривање”. Н. Стојановић, који је председавао скупу, најавио је штампање предавања.⁸⁴ Стојановић је касније писао да му је главни помагач био Слијепчевић, како у пословима око „Просвјете” тако и у добровољачком питању. Обојица су почетком 1918. одмах прихватили Пашићево „мало решење”, тј. да се ослободи оно што се може, или конкретно да се Србији прикључе Босна и Херцеговина и јужна Далмација, како би држава добила излаз на море. На жељу својих пријатеља Стојановић је у виду меморандума дао прекуцати своју брошуру „Босна -Херцеговина” (на француском) и копије је послао западноевропским владама. Босанци у Швајцарској су се плашили да би могли закаснити ако се почну мировни разговори.⁸⁵

После говора Д. Лојд Џорџа и В. Вилсона („14 тачака”) југословенско питање пало је на ниске гране. Као одговор на изложене ставове, 15. јануара Југословени који су живели у Женеву одржали су велику скупштину, на којој је једногласно усвојена резолуција: „Скупштина српско-хрватско-словеначких емиграната из Аустро-Угарске који бораве у Швајцарској позива владе и народе држава Антанте, да сматрају као захтев праведности, као неминовну потребу цивилизованог човечанства и као услов трајног мира тежњу српско-хрватско-словеначког народа из Аустро-Угарске да се ослободи и да се сједине са Србијом и Црном Гором у једну јединствену, независну и демократску државу, а исто тако и потребу стварања националних и независних држава у Централној Европи на основу права народа да располажу сами собом”. Уз резолуцију додато је и једно друго саопштење, које *Журнал де Женев* није донео.⁸⁶ Збор је (од преко 250 учесника) одржан у општинској дворани „Пленале” у 20 часова. Отворио га је др Милорад Грба, који је за председника збора предложио дра Ивана Веселиновића, адвоката, а за секретаре Љубу Поповића и Мирка Цветкова, новинаре. Уводно слово о циљу скупштине одржао је др М. Грба. В. Фабјанчич је указао на неколико момената из најновије историје словеначког народа који су указивали да и Словенци желе независну државу заједно са Србима и Хрватима. На крају

⁸⁴ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2098, М. Лазаревић из Женеве 9/22.II 1918, са бр. 573.

⁸⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 159, фуснога 1.

⁸⁶ *Journal de Genève* 16.I 1918, 1; Глас СХС (Загреб), бр. 23, 30.I 1918, 2; Српске новине (Крф) 6/19.I 1918, 2; Словенски народ (Љубљана) 1.II 1918, 1; АС, Југословенски одсек, фасц. V, без броја; *Bulletin yougoslave* (London—Paris) № 29, 21.

је усвојена раније спремљена резолуција.⁸⁷ Говорили су још др Веселиновић и студент Мехмед Ђишић.⁸⁸

Представник британског обавештајног бироа у Женеви испитивао је утисак које је код тамошњих Југословена изазвао говор Д. Лојд Џорџа. Он је тражио од Н. Стојановића да прецизира разлоге за неповољан утисак, како би његово мишљење приложио уз свој извештај Д. Лојд Џорџу. Обавештајац је то захтевао и за иступање В. Вилсона, за писмо овоме. Југословени су давали у истом смислу изјаве за новине, а једна депеша упућена је совјетској влади.⁸⁹ О скупштини у „Пленпалеу” са тачним именима говорника и резимеом резолуције обавестио је своју централу и италијански обавештајац из Женеви. Он је резолуцију довео у везу са ставовима Југословенског одбора и изјавама југословенских политичара против немачко-аустријског плана за стварање „Средње Европе”. Закључио је да би уједињење, судећи по резолуцији, морало бити унитарно.⁹⁰

Још пре одржавања скупштине 15. јануара, чланови Југословенског одбора који су живели у Женеви (Газари, Сршкић, Стојановић, Вељко Петровић) тражили су (12. јануара) од Трумбића објашњења о мотивима и околностима који су довели до говора Лојда Џорџа и Вилсона.⁹¹

Српска влада није реаговала на иступања Лојда Џорџа и Вилсона, а Пашић није хтео да прихвати Трумбићев предлог о одржавању општејугословенске скупштине, састављене од Српске Народне скупштине и Југословенског одбора. Са сазивањем такве скупштине од Женевљана били су сагласни Газари, Стојановић и В. Петровић, док се М. Сршкић (тада Пашићев поузданик у Одбору) слагао са идејом о потреби иступања, али не и са предлогом да се српска Народна скупштина проширује новим људима мада је требало да се расправља о суженом предмету, јер је у томе видео повреду суверенитета српске државе; он је био за то да влада сазове конференцију југословенских јавних и политичких радника, на којој би били и сви српски народни посланици, те да се од владе тада тражи да преко председника Скупштине или у скупштинској расправи захтева да буде саслушан Југословенски одбор. Газари је мислио да би било најзгодније планирану скупштину одржати у Лондону; но, додао је, да би се она могла одржати и у Паризу, где се већ налазио већи број српских народних посланика, који су (опозици-

⁸⁷ АС. Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 1757, С. Грујић из Берна 9/22.I 1918, Пов. бр. 49.

⁸⁸ Словенски народ 1.II 1918; Преглед листова бр. 781 од 2/15.II 1918, 5.

⁸⁹ Н. Стојановић, *Младост*, 147, 148.

⁹⁰ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, № 1499, 8.II 1918, МУД министру иностраних дела (МИД 9084).

⁹¹ *Грађа о стварању југословенске државе*, приредили Д. Јанковић и Б. Кризман књ. I, Београд 1964, 27—8.

они) захтевали да се Скупштина сазове у Паризу. Ту поруку је Газари упутио Трумбићу преко посланства у Берну 28. јануара. Већ сутрадан Трумбић је послао Газарију одговор. У том телеграму говорио је о питању зближавања с Италијанима, али ако се отклони узрок спора. Што се тиче неког митинга сазваног у Милану, прво је требало добити одговор ко га је сазвао и ко је издао позив и да ли би митинг био у вези с говором који је имао председник италијанске владе да одржи у Милану, по повратку са савезничке конференције у Паризу. Трумбић је учинио и једну сугестију која се тичала Швајцарске: „Ако се образује у Швицарској заједнички митинг потлачених аустријских народа, наши чланови морају учествовати на тој бази да се нашему народу као и осталим потлаченим народима призна неограничено право самоопредељења. Наши чланови треба да учествују најприје у приправи организације и програма токова митинга и да му се по могућству ставе на чело.⁹²

У једном подужем писму М. Сршкићу Ст. Протић је из Нице објаснио зашто је против пресељавања центара политичког живота Србије са Крфа у западну Европу. Никако није могао разумети ни онакву Народну скупштину како је то предлагао Југословенски одбор. То је било „једно гломазно и диспаратно тело, где на једној страни имате законе и одређене факторе, и један међународни државни индивидуалитет, а на другој страни неодређене ни бројно ни изборно елементе, где долазе чак и војници и официри”. Према њему, такву скупштину историја није познавала. Уместо тога он је прихватио митинг на коме би се донела резолуција која би била сагласна са резолуцијом српске Народне скупштине.⁹³ Јасно је да тадашња ситуација није поговодила „великом решењу”, те није била потребна једна манифестација која би Србију обавезивала а не би одговарала моменту. Уместо тога, требало је активирати елементе „малог решења”, а то је било и стицање сепаратног програма Србије са Босном и изласком на Јадран, те је отуда и Стојановићево обраћање Д. Лојду Џорџу добијало на значају.⁹⁴

Трумбић је у свом дугачком писму Газарију објаснио смисао предлога о сазивању општејугословенске скупштине у Паризу или Лондону. Његов предлог је изазвао у Женеви велику буру. Због тога се Трумбићу из Женеви после Газарија и Стојановића јавио (1. фебруара) и Б. Марковић. Марковић се слагао са Трумбићевом иницијативом, али је требало видети како ће реаговати петорица народних посланика који су живели у Женеви (тројица ће бити самосталци, један радикал и један припадник националне странке). На једном састанку крајем јануара

⁹² Исто, 60, 61.

⁹³ Исто, 68—9; М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914—1918*, Београд 1922, 153—4.

⁹⁴ *Грађа I*, 71.

посланицима је објаснио Трумбићев предлог Н. Стојановић. Посланици су тражили од Сршкића да им разјасни своје издвојено мишљење. Сршкић је рекао да жели чисту ситуацију — хоће састанак али не прима предложену форму. Народни посланици су одговорили Сршкићу да они не виде у Трумбићевом предлогу повреду суверности Србије, нити би општа народна скупштина била некакво стално законодавно тело. Народни посланици су захтевали на обавештењима и рекли да ће о предлогу обавестити своје другове на Крфу. Ствар је поново потегнута 30. јануара на уобичајеном недељном састанку у редакцији листа „Ла Срби”, на којој су били Стојановић и Сршкић, чланови редакције, конзул, неколико чланова Српског пресбирора и неколико људи из колоније. На седељци је Милан Ђорђевић поставио питање члановима Одбора о Трумбићевом телеграму. Одговорио је Стојановић, који је додао да се сматрало да је потребно да се о томе обавесте и народни посланици који живе у Женеви. Његовим одговором нису били задовољни Ђорђевић и Лаза Марковић. Запитан, Сршкић је одговорио „како је ова ствар тако крупна, тако важна, да може бити од судбоносних и кобних последица, и како је она изнета пред народне посланике у намери да се они врбују и да се преко њих принуди Влада да пристане на овако што”. Сршкић и радикали су више веровали влади него Трумбићу, те су сматрали да морају да бране неисказане разлоге због којих је Пашић био против предлога. Постојао је страх да општа скупштина коју би отворио регент Александар не замени српску Народну скупштину. Божа Марковић је бодрео Трумбића да не одустане од своје замисли. Из једног написа „Хрватске државе”, који се осврнуо на Трумбићев протест, Марковић је тачно „прочитао” поруку тога написа: сазивајте општи народни конгрес и њиме поново манифестујте општу жељу за уједињењем, јер то нама овдје треба да би били снажнији у борби.⁹⁵

Српска влада је о општој југословенској скупштини и о односима Трумбића, Стојановића, Газарија и Петровића у вези с тим расправљала према извештају из Берна; записник је само нотирао проблематику, а не и начин расправљања и евентуалну одлуку.⁹⁶ Негативно стајалиште министарског савета може се видети из једног циркуларног Пашићевог телеграма 9. фебруара: „Добијамо извештаје да су се неки чланови Југословенског одбора упустили у агитацију код наших народних посланика да не иду на Крф, већ да остану при томе да се Народна скуп-

⁹⁵ Исто, 72—4, 75—8. — О том питању вид.: Д. Јанковић, *Из историје стварања југословенске државне заједнице 1918 године*; Спор између српске владе и Југословенског одбора око сазивања опште југословенске скупштине, *Анали Правног факултета у Београду*, 1963, 3—4, стр. 281—304.

⁹⁶ Д. Јанковић, Б. Храбак, *Записници седница*, 474 (23.I/5.II 1918).

штина држи у Паризу или у Лондону”.⁹⁷ Сршкић је желео да на своју страну привуче трећег представника из Босне и Херцеговине у Одбору, те га је преко српске дипломатске везе позвао на већање у Женеви. Васиљевић је стигао и после разговора све тројице начињен је елаборат који је 12. фебруара саопштен осталим члановима Одбора у Женеви; у неким питањима сва су тројица била сагласна, а у другима су се разилазила; тражили су да њихова мишљења Одбор претресе.⁹⁸

Расположење Југословена у Швајцарској према Вилсоновом и Лојд Џорџовом говору саопштио је и извештај Ц. Херона Вилсону. Он се у току јануара састао са људима из словенских насеобина. На првом месту спомиње Југословене и разговор са Стојановићем и српским дипломатом Јовичићем. Ови су били толико узрујани да је било немогуће с њима расправљати; они су сматрали да су као мали народи, посебно као народи под аустријском влашћу, напуштени од Савезника да би се Аустрија одвојила од Немачке и да би се тако пре времена закључио мир, који је за мале неповољан; жељом за миром по сваку цену издат је принцип народности због којег је дотад рат вођен; па су немачке војне победе појеле Вилсонове првобитне идеје; Срби су бранили Европу од Турака, да би били издани и распарчани од Аустрије, мада су показивали способности за високу културу. Херон је представницима Југословена нагласио да су погрешно схватили услове мира које је Вилсон предложио, и то услед погрешног превода. Обратио им је пажњу на неколико места у Вилсоновом говору која отварају врата за будуће уједињење. Те чињенице би биле: а) додаток српској територији на далматинском приморју пристаништа и територија које би осигурале економску будућност Србије; б) право Србије да себи уједини Црну Гору; в) могућност уједињења са Босном и Хрватском условима који би се створили демократизацијом Хабзбуршке монархије; г) широки изгледи за решавање спорних питања балканских народа, поштујући историјска права и права народности; д) постојање Друштва народа које би решавале спорове међу државама и народима. Херон је био уверен да ће се трајни мир постићи не миром него решавањем питања народности, и то без компромиса.⁹⁹

У овим бурним недељама Ј. Газари је имао 5. фебруара у Берну разговор са представником чехословачког покрета Божиновим и саветником италијанског посланства Галардијем, кога је генерал Кадорна позвао у Париз на договор о формацији чехословачке и југословенске легије. Газари је изјавио да успех и ефекат легије и њене формације зависе „од могуће објаве

⁹⁷ Грађа I, 78, 95 (Трумбић Газарију о неспоразуму поводом опште скупштине).

⁹⁸ Грађа I, 102—3.

⁹⁹ Исто, 111—12.

постигнутог споразума”; он је тражио да се образује посебна југословенска легија. У вези с тим разговором Газари је писао Трумбићу: „Мислим да треба употребити прилику на систематску организацију целе наше добровољачке акције, искључујући сваку изолисану формацију на фронту”.¹⁰⁰

У овим акцијама чланова Југословенског одбора нигде се не помиње Франко Поточњак, који је живео у Женеви, јер се потпуно одбио од Одбора. Он је 11. фебруара 1918. предао српском посланству у Берну писмо за Љ. Давидовића, за кога је погрешно чуо да је постао министар-председник. Поновио му је у облику писма телеграфску жалбу коју је првих дана фебруара упутио Пашићу, жалећи се на српско посланство које му није обезбедило француску визу за одлазак у Париз и Марсеј, по налогу шефа српске масонерије Ђ. Вајферта. Чувши да је Пашић остао на свом положају, он је и њему слично писао, додавши нова завитлавања после 1. фебруара. Другог марта он се јавио Лондону, министру иностраних дела и министру-председнику, не стављајући име личности, због исте ствари.¹⁰¹

Југословени у Женеви и у осталој Швајцарској живо су пропагандо радили све до пролећних недеља, о чему сведоче и извештаји у званичном српском гласилу на Крфу.¹⁰² То није могло да промакне пажњи италијанских обавештајаца, који су закључили да југословенска млада генерација у Хелветији појачава агитацију услед изјава Д. Лојда Џорџа и В. Вилсона, служећи се свим средствима. Многобројни одбори академске омладине (са средиштем у Лозани) фузионирањем у једну организацију добили су на снази, истичући у свом деловању интегрално јединство свих делова народа у једну независну и демократску државу, према одлуци конституанте. Један агент италијанског адмиралитета убачен је у лозанску организацију и радио је на редиговању статута који се тиче дисциплине у омладинском покрету.¹⁰³ За разлику од грађанских листова, гласило италијанских социјалиста имало је благонаклон став према процесу уједињавања југословенских земаља. *Унита* је, примерице, донела извод из чланка Лазе Марковића, објављеног у париском *Тану* (14. децембра) под називом „Немачки покрети”; новине су замерале агенцији Стефани и клерикалним и пацифистичким ђолигијевским листовима који су „тако глупо и паклено писа-

¹⁰⁰ Б. Храбак, *Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање*, Нови Сад 1980, 201.

¹⁰¹ Ф. Поточњак, *Из емиграције II*, 81—88.

¹⁰² Српске новине 31.I 1918, 1; 13.II 1918, 1; 22. II 1918, 1; 24.II 1918, 4; 3. III 1918, 4; 6. III 1918, 2; 3.IV 1918, 1.

¹⁰³ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, Обавештајна секција Врховне команде министру иностраних дела 25.II 1918 са бр. 2685/С.

ли... против уједињења Србије и Црне Горе у одбрану „светих права“ те „части и достојанства“ краља Николе”.¹⁰⁴

По узору на Гмајнерово Хрватско потпорно друштво, војвођански Срби су јануара 1914. основали „Удружење Срба емиграната из Војводине и Хрватске за помоћ“. Правила друштва примљена су на збору у Женеви 11/24. јануара. Акција је почела једним претходним збором у хотелу „Лондон“ 6/19. јануара. У име сазивача збор је отворио др Димитрије Коњевић, који је објаснио потребу за оснивањем потпорног друштва. За председника збора једногласно је изабран Вељко Петровић књижевник и члан Југословенског одбора. У дискусији Бора Николић је предложио да друштво обухвати све Србе из Угарске и Аустрије и да не буде локално (Женева) усмерено. Ипак, превагнуло је мишљење Коњевића и М. Грбе, да се иде на регионално и локално удружење. Правила су имала само осам чланова и била су јако неразрађена (на пример, у односу на правила хрватског удружења). Послове је водио пословни одбор, који је на шест месеци бирала скупштина чланова; тај се одбор састојао од председника (одмах је прихваћен В. Петровић), потпредседника, благајника и деловође. Сви Срби који су из поменутих покрајина становали у Женеви постали су чланови друштва, а људе са стране примао је радни одбор; тај одбор подносио би извештај на редовној скупштини која се сазива крајем радне године (нејасно је било ко би изабрао нови радни одбор после пола године, јер се скупштина састајала само годишње); ванредна скупштина могла је бити сазвана према потреби и на захтев десет чланова. Месеца јуна друштво је од српског министарства иностраних дела примило 3.000 швајцарских франака.¹⁰⁵

То је био почетак покрета Војвођана, подстакнут пре свега кризом коју су изазвали говори Лојд Џорџа и Вилсона. Србијански делегат за избеглице запазио је покрет као појаву тек 9/22. априла. Тада се радило на стварању неке политичке платформе и организације Срба Војвођана који су се налазили у савезничким или нетралним земљама. О Војводини се у пре-

¹⁰⁴ L'Unità 27.XII 1917; Преглед стране штампе бр. 3 од 5.I 1918, стр. 12.

¹⁰⁵ АС. Југословенски одсек. фасц. VII, Пов. Ј. бр. 2524. — О избору Вељка Петровића у Југословенски одбор вид.: Д. Јанковић, *Представништво Војводине у Југословенском одбору*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду II (1968), стр. 351—61. — Претходном збору присуствовали су: од Сремаца: др Димитрије Коњевић, Љуба Поповић, др Гига Аранички, Стеван Марковић, др Стеван Пожарев, др Вељко Георгијевић, Милан Макић, Душан Вучевић, др Раја Марковић, др Јован Рогулић, Марко Јаковљевић; из Баната су били: др Иван Веселиновић, Коста Живковић, Ђура Лакић, Урош Теодоровић, Милан Катић, Божа Нандоровић, Мирко Цветков, Светозар Секулић, Светислав Трајковић, Никола Марковић; присутни Бачвани су били: др Душан Секулић, Милан Дунђерски, Неда Леђенски, др Милан Миловановић, др Милош Бокшан, Стеван Куљанчић, Бора Николић и Александар Марковић; из Хрватске су били: др Милован Грба, Јоца Ковачевић, Божо Мандарић и др Ђуро Котур (Исто).

кретним недељама зиме врло мало говорило и знало, те је у циљу ослобођења и уједињења са Србијом требало да се чује глас и самих Војвођана.¹⁰⁶ Јасно је да је окупљање и специфичну размену мишљења помогло претходно економско окупљање. Нешто пре тога (8/21. марта у дворани хотела „Лондон” а на трибини „Просвјете” др Мирко Косић је одржао предавање о аустроугарској политици у Војводини. У говору који је трајао 90 минута Косић је приказао прошлост Срба у јужноугарским жупанијама, више се задржавајући на циљевима и методама аустријске политике у последње време; Косић је апеловао да се увере сви политички чиниоци у то шта ће значити уједињење Војводине са Србијом и осталим Југословенима и да би опстанак Војводине у склопу Угарске значио пропаст за њу; о новој југословенској држави није говорио као о федеративној, како је обично радио.¹⁰⁷

Изгледа да је Хрватско потпорно друштво, основано током 1917, тек крајем марта активније кренуло са радом (са 76 чланова). Тек тада је делегат српског министарства унутрашњих послова јавио о његовом оснивању.¹⁰⁸ На представку бернског посланства од 3/16. марта и 30. маја/12. јуна Н. Пашић је одредио да се 2.000 франака даде друштву на име успешнијег деловања и 1.000 франака за издања „Хрватске библиотеке” која би под уредништвом дра Ивана Гмајнера издавала брошуре. До тог времена, наиме, Гмајнер је посланству поднео рукописе за две брошуре.¹⁰⁹

Пролећних недеља 1918. Трумбићу је донео поруке из Беча др Лев Борски, чешки публициста и политичар. Борски се 6. јануара у Царевинском већу последњи пут срео са др Грегором Жерјавом, тајником „Југословенског клуба” у Рајхстагу; потом је као новинар отишао у неутралну Холандију и ту је чекао два месеца свог друга из Чешке, а како он није долазио, представио се војном аташеу Француске у Хагу и предао му обавештења корисна за Савезнике; он је ипак интерниран због опасности да је аустријски агент, те је тек након тога на чешку интервенцију пуштен на слободу. Он је хашком посланству предао писмену поруку Жерјава за Трумбића, али то су задржали французи и нису предали адресату. Потом је Борски саопштио према сећању. Жерјав је јављао: 1) да су Централне силе за велике паре купиле једног члана Југословенског одбора; 2) да Одбор не сме пристати на плебисцит као решење националног питања, јер Словенци Корушке и Штајерске још нису национално сазрели; 3) да се не смеју приморавати Хрвати и

¹⁰⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”.

¹⁰⁷ Исто, комесар за избеглице у Швајцарској МУД-у 9/22.III 1918, из Женева са бр. 902.

¹⁰⁸ Исто, бр. 941 од 14/27.III 1918.

¹⁰⁹ АС, Југословенски одсек, фасц. II, без броја, Пов. Ј. бр. 2588 од 18.VI/1.VII 1918.

Словенци у руском заробљеништву да ступају у добровољачке јединице; 4) да је пропаганда Централних сила у Швајцарској на високој разини и да је њихов биро у Берну, под вођством Левија, врло активан и опасан јер одлично ради; 5) да су Централне силе купиле „Југословенску штамарију” у Женеви (Добрић); 6) да је у Аустрији потребно знати какво је становиште папе Бенедикта XV у југословенском питању; 7) да треба наставити или започети преписку са француским посланством у Берну под шифром „Фернанде”. Везе између Ф. Барца и Југословенског одбора ишле су и преко Јосипа Турића, младог техничара из Лозане, односно и преко Ивана Гмајнера. Домовински политичари су преко овога питали Трумбића мисли ли В. Британија поћи примером Русије и закључити мир. Трумбић је (4. априла) одговорио да Енглези и остали Савезници неће склапати мир него иду на победу, те у земљи треба интензивирати деловање против Аустро-Угарске. Поруку је Гмајер доставио Загребу.¹¹⁰ Српска контраобавештајна служба у Швајцарској регистровала је (априла-маја 1918) карактеристичну изјаву неког Емила Ајншпилера (старог 35 година, дакле војног обвезника), сина председника покрајинског суда у Љубљани, који је рекао да је спреман да своје услуге стави на располагање тој служби, пошто је мислио да се врати у Аустрију, али је сматрао да је боље да обавештајни канал одржавају међу собом Словенци из Швајцарске са словеначким кругом за револуционарну акцију, који је, према његовим речима, постојао у Словенији.¹¹¹

Поставља се питање — где је могао да живи и одакле је могао да обавештава Аустро-Угарску члан Југословенског одбора на кога је као уходу указао Жерјав (6. јануара 1918). Већина одборника боравила је у Лондону, неки су живели у Француској, један је био као веза на Кфу и њих неколико бавило се у Женеви. Сви осим оних у Женеви нису били у прилици да ни посредно одржавају везе с аустроугарским агентима. Већ је речено да је италијанска контраобавештајна секција открила да Ј. Газари и неки Војиновић залазе у аустроугарске ресторане у Женеви, где их свесрдно примају. После рата извесни загребачки листови су изашли са тврдњом да је Иван Ш. Војиновић за време емиграције радио против Италије за рачун Аустро-Угарске; то су открили италијански поузданици приликом првог у аустроугарски конзулат у Цириху првих недеља 1917. Војиновић је то у својој одбрани стварно и признао: „Пишући као рођени Талијанац, како су ми то признали многи гласовити талијански писци, познавајући од малих ногу Италију као свој џеп, имајући тамо драгоцене везе са свима класама друштва, ја сам могао да учиним оно што није могао ни знао никакав члан

¹¹⁰ Б. Кризман *Повјерљиве везе*, 220—22.

¹¹¹ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”.

Југословенског одбора, ни сви заједно". Војиновић је био Дубровчанин и припадао је тзв. јужнодалматинском кружоку с којим су Аустријанци радије радили него са јавним радницима из северне и средње Далмације, који би пали под удар италијанске или српске анексије. Сенка пада и на Шибенчанина Ј. Газарија, који је био Војиновићев нераздвојни друг у Женеви. Иван Војиновић је све до априла 1922. био „у најбољим пријатељским везама" са Х. Хинковићем,¹¹² загребачким Јеврејином, и та веза није била ни завичајна ни пословна, него без сумње масонска.

Како су стожер Југословенског одбора чинили Далматинци, Трумбићев пункт у Женеви представљао је Ј. Газари. Њега је (7. марта) Трумбић обавестио да је усагласио начелне ставове са италијанским преговарачем А. Тореом у Лондону и да Газари треба да пође на скорашњу манифестацију у Рим, чим споразум буде одобрен од српске владе. Истога дана Газари је подужим писмом известио Трумбића о састанку 6. марта Л. Марковића са члановима Одбора Газаријем и М. Сршкићем о оснивању српско-италијанског друштва. Тога ради Марковић је уз приволу Н. Пашића био у Милану и Риму, независно од Југословинског одбора, у чије компетенције није хтео да дира. Требало је створити повољну климу за односе између Италијана и Југословина на крају рата и после њега. Због обезбеђивања повољне атмосфере у преговорима почетком године, за време конференције Одбора у Лондону одржан је један припремни састанак у Берну, коме су присуствовали од Одбора Сршкић и Н. Стојановић; Стојановић није био очаран предлозима који су се чули, те није хтео да дође на састанак 6. марта, а повукао је за собом и Васиљевића. Марковић је у Италији разговарао са сарадницима „Секола", са Прецолинијем, професором Е. Гислеријем и другима, углавном масонима и њиховим пријатељима. Председник друштва требало је да буде Коста Стојановић, стари обожавалац Италије и њене културе; друштво би имало четири секције (политичку, економску, културну и иредентистичку); у прве три председници би били Србијанци, а у четвртој аустроугарски Југословен, који не би баш морао да буде члан Југословенског одбора. Са италијанске стране ушли би већином демократи са севера а не они из Рима, који су са А. Тореом припремали конгрес потлачених народа Аустро-Угарске у Риму. Сенатор Ђузепе Бевионе није крио забринутост стањем у Италији, јер ако се до септембра не би изменила ситуација на бојиштима, Италија би свакако била приморана да закључи сепаратни мир. Прецолини је предлагао да Италија ревидира Лондонски уговор, а да се Југословени одрекну свог максималног програма. Предлог је одбијен, јер ако би се влада јавно одрекла уговора из 1915, завладала би Ђолитијева неу-

¹¹² Обзор (Загреб), бр. 273/1923; Покрет (Загреб) 3.XI 1923, 4.

тралистичка струја, која би водила кампању за мир; сам Сонино је био веома скептичан у погледу уништења Аустро-Угарске као државе. Газари је у разговору упутио Марковића да се повеже са Одбором у Лондону. Обавештавајући Крф о припремама за оснивање српско-италијанског друштва и о резервама Југословинског одбора, Марковић је предложио да у Рим пођу: Л. Марковић, Ј. Томић, новинар Михаило Маринковић, индустријалац Владислав Теокаревић, Божа Марковић и Милан Грол (из Швајцарске), те Ст. Станојевић, К. Кумануди и Милета Новаковић (из Париза).¹¹³

О опасности која може Србији претити из неутралне земље Алпа говорили су на 82. састанку Народне скупштине бивши министар Милорад Драшковић и министар народне привреде др Велизар Јанковић. Драшковић је (12. априла) узео на нишан некадашњег регентовог фаворита Свету Јакшића. Замерио му је да је током 1915. више пута путовао у Букурешт, који је тада био главни центар непријатељске шпијунаже. Јакшић је потом, пре италијанских националистичких новина назвао Југословенски одбор аустријским плаћеницима, а смењивање М. Бошковића у Лондону приказао је као последицу аустријског утицаја, преко Одбора; он је систематски обезбеђивао своје политичке позиције, те је најпре у солунској „Великој Србији“ а потом у женевској „Србији“ објавио два значајнија чланка; потом је наступио против српске владе, шаљући из Женеве три памфлета против министарског кабинета, који чак због одређених разлога крије постојање последњег циркулара из Женеве; међутим, Јакшић је од стране српских функционера и даље на улици сусретан са дубоким поштовањем и лепо приман у женевском конзулату, да као способан човек не „буде изгубљен за српску ствар“. Јанковић је тврдио да мировне агитације из Швајцарске могу унети дезорганизацију у позадину и уништити борбени морал српског војника.¹¹⁴ Ипак, и српска влада је у Берну преговарала с аустроугарским делегатима о размени заробљеника и јуна 1917. и јуна 1918. године.¹¹⁵

Организација радикалне заједнице у Женеви одржала је 11. марта састанак на коме је претресено питање страничких дисидената. О томе је реферисао Милан Ђорђевић, ранији порески функционер а тада финансијски делегат у Женеви. Наглашавајући у историјском прегледу значај одвајања млађих радикала и оснивање самосталне радикалне странке, Ђорђевић је констатовао да ново одвајање радикала под дисидентским именом представља штету и за државне интересе. После дискуси-

¹¹³ Грађа I, 118—20 и 139.

¹¹⁴ Стенографске белешке, 81—2 (20.III/2.IV 1918) и 151—4 (30.II/12.V 1918).

¹¹⁵ Записници владе, 477 (2/15.II 1918); Српске новине (Крф) 4.VIII 1918, 1—3.

је у којој је учествовало њих девет, закључено је да се радикалским парламентарним клубовима упути апел да и даље заједнички раде. Апел су следећих дана саставили Милорад Вујићић, Милан Ђорђевић, Сава Кукић, др Л. Марковић и Дража Петровић.¹¹⁶

Нерадикали су такође радили на својој афирмацији, држећи се популарне југословенске идеје. Божка Марковић је 1/14. марта, на трибини „Просвјете”, у сали хотела „Лондон, пред 150 слушалаца, говорио о народном уједињењу. Дајући детаљну историју покрета за уједињење, он је показао неопходност остварења идеје; осврнуо се у главним цртама на Крфску декларацију и нагласио да у тешким временима која су настала после ње треба концентрисати све народне снаге, без обзира на партијске или друге подвојености. Констатовано је да Срби, Хрвати и Словенци оскудевају у пропагандној литератури, јер није довољно свечано исказати ратне циљеве Србије у првим месецима рата. Рекао је: данас се несумњиво може констатовати факат, да ни наши врло позвани људи, као на пример народни посланици и многи други наши службени представници, нису довољно упознати с развојем идеје народног јединства за време овога рата; само услед тога незнања јављају се често неспоразуми, којих сигурно не би било код пуне информисаности.¹¹⁷ Деветнаестога априла у ресторану „Ди Рон”, пред око 120-чланова југословенске колоније и неколико Чеха, Н. Стојановић је један сат говорио о конгресу потлачених народа у Риму, дакле о најактуелнијој, дневној теми; говорио је уопштено, мада је у почетку обећао и детаље; није се удубљавао у узроке спора између Југословена и Италијана, него је више инсистирао на значају римског окупљања и на евентуалним последицама конгреса.¹¹⁸ У „Просвјетином” „Алманаху” сарађивали су и активни политичари; кад је лондонски посланик Ј. М. Јовановић послао рад под псеудонимом, уредник П. Слијепчевић га је потписао пуним именом, тражећи за то накнадну сагласност.¹¹⁹ Никола Стојановић у то доба гледао је да што више Босанаца и Херцеговаца стави под свој утицај. Он је, на пример, преко бернског посланства молио команду места у Солуну да саопште добровољцима који су стигли из Русије да су Сава Сли-

¹¹⁶ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, делегат МУД-а министру 2/15.III 1918, са бр. 816. — На састанку су дискутовали: Света Максимовић, Сава Кукић, Милорад Вујићић, Л. Марковић, Дража Петровић, Добра Митровић, Лазар Крешовић, Пера Талетов, Милан Комадинић и други.

¹¹⁷ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, делегат за српске избеглице у Швајцарској, из Женеве 2/15.III 1918, са бр. 826; Југословенски одсек, фасц. II, Пов. Ј. бр. 2226, В. Марковић Пашићу, из Женеве 20.III/2. IV 1918.

¹¹⁸ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2528, М. Лазаревић из Женеве 7/20.IV 1918.

¹¹⁹ АЈ, 80, група: Преписка Лондонског посланства, П. Слијепчевић Ј. М. Јовановићу из Женеве 2/15.IV 1918.

јепчевић и Шукрија Куртовић ослобођени војне обавезе и да треба да се јаве српским дипломатским представницима.¹²⁰

Иван Гмајнер није био само литерат, него је служио у одржавању конспиративних веза са домовином; поред осталог, сусретао је у Швајцарској случајне путнике, који су га обавештавали о правом стању ствари; др Никола Андрић, на пример, саопштио му је да покрет у Хрватској воде углавном старчевићанци, док међу коалиционашима има доста опортуниста, који се богате на рачун рата као и да се ништа не прича о побунама у пешадији.¹²¹

Брошуру Боже Марковића забранио је министарски савет 9. маја, и то зато што објављује податке војне природе те је штетна по интересе војске и народа; забрана се односила на фронт и избеглице у позадини у року од две године.¹²² Као „штетне по наше државне и националне интересе” оквалификовано је и писање женевске „Југославије”, те је и њено распарчавање било забрањено у Солуну.¹²³

Радикалима у Женеви нису биле по вољи ни књижица П. Слијепчевића о приватној иницијативи у националном раду ни једна књига Н. Стојановића. Због тога је М. Ђорђевић 31. маја одржао у Женеви предавање о погрешкама у националном раду, осврћући се на те две публикације. У излагању пошао је од мишљења Светозара Марковића да се унутрашње реформе у земљи не могу изводити док се не обави „спољње ослобођење”. Ђорђевић је сматрао да у новој држави треба наставити реформе предратне Србије, али не подразумевајући „какав бољшевизам Светозарев”. Од Светозара је потом прешао на Н. Стојановића, конкретно на његову књигу „Србија јуче и данас”. Ђорђевићу најпре није било право што је Стојановић самосталце назвао левим крилом радикала и што је замерио што се од Србије прави „пијемонт” целог Југословенства. Стојановић је окривљен и за дволичњаштво, јер је сам у књизи писао да ствар унутрашњег уређења нове државе треба оставити за касније, да се главна ствар не би ометала — „док по Женеви наговара своје присталице, да о томе још сад говоре и да, под његовим закриљем, држе јавна предавања и штампају књиге, у којима за нову државу нашу захтевају од српске владе да она још сад да јемства а не само обећање и да ће нова држава наша бити уређена по принципу државних идеала демократских до краја”.

¹²⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. VIII, Пов. Ј. бр. 2335, С. Грујић из Берна 28.IV/11.V 1918, са бр. 1039.

¹²¹ А-ЈАЗУ, А-ЈО, свезак 32; Кризман *Повјерљиве везе*, 223—4.

¹²² АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, комесар за избеглице у Паризу комесару за избеглице у Драгићану, 5/18.V 1918, са Пов. бр. 3670; AVII, III-199-IV, Обавештајно одељење Врховне команде МУД-у 4/17.V 1918 Пов. бр. 887.

¹²³ AVII, III—200, бр. 1, Врховна команда Пов. Ц. бр. 716 од 27.V/9.VI 1918.

Слијепчевићу је замерено што је сматрао да ти принципи гарантују образовање Југославије, јер да аустроугарски Југословени могу остати у Карловој држави, а да тек потом долази проблем граница такве државе.¹²⁴

Једанаестог јула у дворани „Пленпалеа” пред око 250 лица а у организацији „Клуба народног јединства” Л. Марковић је одржао предавање о „нашој будућој држави”. У име тога клуба, основаног тих дана у Женеви, конференцију је отворио М. Сршкић, радикал. Предавач је кренуо од Крфске декларације, коју је настојао да анализира с обзиром на начело унитаризма и федерализма. Пошао је од максиме да у политичком животу нико слепо не иде да оствари типове у чистом виду, него је конкретно државно уређење подешавање разних интереса и околности, тако да стварно егзистирају мешовити типови. Марковић је „одговарао на приговоре који су чињени Крфској декларацији.”¹²⁵

Поред федералиста и републиканаца, поред непослушних самосталаца и других нерадикала, за радикалски менталитет па и владу проблем је чинио и женевски *Српски лист*, који су издавали србијански политички отпадници (с којим су се солидарисали и покоји радикали) а који је нагињао црногорском двору. У уводном чланку уредник Борислав Минић између осталог је писао: „Под видом југословенске идеје, коју тако бездушно и цинички злоупотребљавају у своје задње сврхе, службени представници Србије хтели би да цео југословенски свет упрегну у њихова прљава партизанска кола [...]. Себи дозвољавају да раде што хоће, а другима не дозвољавају ни да мисле, ни да иступају, ни да се чују живи, па чак ни да се, изазвани, бране [...]. За њих је сепаратиста сваки онај који неће да послушно и покорно каска за њима. [...] Међутим, сви честити Југословени одавно су опазили сепаратистичку црту, која се као црвена нит провлачи у раду, поступцима, писању, говорима и свему кад се службени представници Србије баве југословенским питањем: вешто избегавају да се јасно, отворено и смело изразе о Југословенима и Југославији, него увек помињу и истичу покрајинска имена, заклањајући се увијеним изговором како је то једно исто Србин или Југословен, Србија или Југославија. Та црта избија и у крфском пакту. Њима боду очи посебно истицање Хрвата, Словенаца, Црногораца итд., али себи дозвољавају истицање Србије и Србина, чиме одају да се руководе чисто великосрпском тенденцијом или још боље империјализмом, пре-

¹²⁴ М. П. Ђорђевић, *О погрешкама у националној пропаганди II*, Genève 1919, 16—7 и 54—5; N. Stoianovitch, *La Serbie d'hier et de demain*, Genève 1918, 78, 167; П. Слѣпчевић, *Приватна иницијатива у националном раду*, Женева 1918, 15 и 16.

¹²⁵ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, делегат за српске избеглице у Швајцарској 29.VI/12.VII 1918, са бр. 2364; Српски социјалистички покрет за време Првог светског рата. Материјали, Београд 1958, 109.

стижом и доминацијом. Ако Србијанци сами оснивају или се сагласе са оснивањем друштва Војвођана, Босанаца и слично то није сепаратизам, али ако би то ко други покренуо, он је сепаратиста, поготово ако би био Хрват, Словенац или Црногорац”.¹²⁶ У једном чланку листа осуђена је пракса и каријеризам младих људи преко денуцирања својих колега; био је то опширнији резиме једног чланка који је изашао у циришком листу „Ноје цирхер Нахрихтен” о српским дипломатама. Наведена су три дипломирана студента који су аташирани консулатима и посланствима за своје пузаштво и шпицловање, па и обијање фијока студентског друштва „Вила” и погурање фалсификованог акта, јер је „однео и печат друштва”. Један од тих је препознатљив Св. Стричевић, који је уз то још уживао благонаклоност једне министарке. На платном списку женевског конзулата биле су 72 такве особе. Нису бољи ни просветни делегати; којих има у сваком швајцарском граду а задатак им је да контролишу омладину.¹²⁷

Нису били бољи ни комесари за избеглице, који су као полицајски органи, контролисали све. Женевски „шпицлов” установио је да Миша Костић из Свијалнца често пише у проскрибованом листу а да је чланак о београдском општинском кмету написао Младен Протић, економ чачанског округа. Кад је Протићево питање покренуто у влади, двојица народних посланика са Крфа службеном линијом самог министра саветовали су Протићу, преко бернског посланства, да одмах оде и Француску и да тамо слуша њихове пријатељске савете.¹²⁸ Мора да су његови наводи били познати као тачни, те је уклањање са попришта био најопортунiji потез.

Као што су били незадовољни кад су заобиђени у крфским разговорима, тако су Црногорци били увређени што нису позвани као савезничка „нација” на римски конгрес, јер су и они били под аустроугарским игом. Нервирало их је то што је Србија рачунала само са Хрватима и Словенцима а не и са њиховим самосталним националним развитком и самосталним положајем у будућој држави. Такво исто осећање су Црногорци показивали и у Америци. Софијски „Дневник” забележио је да између представника „племена” у Швајцарској влада суревњивост и истицање приоритета: Хрвати да су најкултурнији, Срби да су надмоћни у погледу војном, државном и династичном, Црногорци да имају најизраженију традиционалну љубав ка слободи. Црногорци и Хрвати нису били непријатељи Бугара

¹²⁶ Српски лист (Женева) бр. 21 од 13/26.V 1918, уводник.

¹²⁷ Исто, бр. 25 од 10/23.VI 1918, 3.

¹²⁸ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, комесар за српске избеглице у Женеви 25.V/7.VI 1918 и телеграм министра унутрашњих послова од 11/24.VII 1918.

па ни Италије. „Куриозно је” — чудило се лист — „да има и Македонаца Југословена”.¹²⁹

О плебисцитарној подршци декларацијском покрету који се развијао у Словенији и у другим југословенским земљама од 1917. знало се у Швајцарској. Према италијанској обавештајној служби, Гмајнер¹ (означен као секретар Југословенског одбора) је на једном скупу маја месеца реферисао о неочекиваним успесима покрета и како тај покрет има изгледе за одвајање Југословена од Аустро-Угарске.¹³⁰ Занимљива је тврдња Љ. Пивка да су Југословени у Швајцарској преко српске владе упутили поздравни телеграм поводом успешне италијанске контраофанзиве на Пијави, потписан је у Цириху 26. јуна од стране Николe Стрјановића.¹³¹

У првој половини јуна 1918. и словеначко друштво „Јанез Крек” затражило је потврду својих правила. Друштво се изјашњавало за стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца, али ни у правилима ни у апелу Словенцима да збију своје редове није поменута Крфска декларација. Правила су предвидела ширење пропаганде за ослобађање и уједињење у независну државу и покретање библиотеке, тј. издавачки програм. На позитивне политичке карактеристике чланова управе, српска влада је потврдила правила и одредила помоћ од 3.000 швајцарских франака.¹³² Ернест Крулеј, В. Фабијанчич и А. Лушин, као чланови управе, обратили су се 18/31. августа министру војном са молбом да омогући ширење друштвених публикација међу добровољце Словенце, да дозволи њихову преписку са Женевом и да одреди једног официра који би био посредник између друштва и добровољаца Словенаца.¹³³ Уместо одговора, уследила је пробојна офанзива.

Секретар српске Радничке коморе у Француској Коста Новаковић, који се почетком лета 1918. већ потпуно излечио од социјалпатриотизма, позивао је партијског секретара Душана Поповића да коначно крене из Лондона у Париз, одакле би могао да пређе у Женеву, где би могао рачунати на помоћ болшевика. Мика Тодоровић је у Женеви основао социјалдемократску групу, како би се окупили сви српски социјалисти и раднички активисти из Србије и тиме отргли од разних политичких утицаја. До 6. августа он је са тим људима одржао четири кон-

¹²⁹ Преглед листова бр. 836 од 25.V/7.VI 1918, 1/II додатка.

¹³⁰ ASMAE, Archivio politico 1915—8, рассо 178, fasc. Jugoslavi, адмиралштаб 29.V 1918 МИД-у, са бр. 1157/ЈС.

¹³¹ Љ. Пивко, *Val Bella*, Марибор 1928, 76.

¹³² АС, *Југословенски одсек, фасц. V, Пов. J. бр. 63, 3020, 3246.* — Друштво је 1918. затражило преко лондонског посланства и Н. Жупанича 600-1000 швајцарских франака као прву помоћ за неколицину словеначких емиграната који су живели у беди (АС, Лондонско посланство, фасц. 77, Е. Крулеј из Женеве 9. X 1918).

¹³³ Исто, Пов. J. бр. 3419, Женева 18/31.VIII 1918.

ференције; у плану је било формирање група и у другим градовима, а потом озваничење и избор руководиоца швајцарске групе на заједничкој конференцији; кад би се то постигло, порадило би се да се око те групе сакупе и други социјалисти.¹³⁴

У својим мемоарским записима Н. Стојановић је у лето 1918. забележио републиканизам Југословена у Америци, одакле су чланови Југословинског одбора добијали вести о све већем незадовољству и расулу међу Југословенима. У Женеву, главном средишту емигрантске политичке борбености, радикали су се бринули да повећају број својих присталица у зависном емигрантском свету. Црногорци, присталице краља Николе, све су више постојали републиканци. „Стварање Југославије” — писао је он — „све више почиње личити зидању Вавилонске куле”.¹³⁵ Женевски демократи су почетком августа били сасвим непријатељски расположени према бугарском владару Фердинанду, комитском режиму у окупираној Србији, али и против бољшевика.¹³⁶

Септембра 1918. Н. Стојановић је у Женеву саставио меморандум у коме је критиковао рад српске владе и предложио замашну измену управног система Краљевине Србије. Та критика је почела најпре тиме што је министарски кабинет на Крфу, преко једног свог представника у савезничким метрополама, одбио да одобри покушај Југословенског одбора да добије савезничко признање као представник савезничке нације, јер су савезници били спремни да признају Одбор. У посебним одељцима Н. Стојановић је критиковао спољну и националну политику Србије, њено решавање унутрашњих питања, рад на реконструкцији и припреме за будућу управу, као и методе којима се влада служила. „Неисправност и невештина у избегличком питању” — писао је он „омогућили су стварање „црногорске партије” међу избеглицама из југословенских крајева и учинила да питање уједињења с Црном Гором постане питањем трговања. Опстанак југословенских добровољачких легија — у којима је био најбољи доказ наше воље за ослобођењем и уједињењем, те је могло постати најјачим аргументом за нашу способност организовања нове државе — постао је за неко време доказом нашег нејединства и неспособности”.¹³⁷

Како су разлике између српске владе и Југословенског одбора постале очигледне и за страни свет, после предавања Стојановићева меморандума, радикали су 24. септембра у Берну саставили и литографисали спис од шест страница на француском

¹³⁴ Српски социјалистички покрет за време првог светског рата, 106, 108.

¹³⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 150.

¹³⁶ Српски курир (Женева) 26.VII/8.VIII 1918, 2—3; 2/15.VIII 1918 (бр. 37).

¹³⁷ Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, Загреб 1928, 45—53.

језику, у коме су подржали Пашићеву владу против Одбора и писања лондонског часописа „Нове Европе”. У спису је констатовано да влада ужива поверење већине народних посланика српског парламента, те је уставна и парламентарна, без обзира што они тврде супротно. Опозиција је одбила да изгласа устав, и то тако што је опструкцијом онемогућила потребан скупштински кворум. Влада је чисто радикалска још од средине 1917, кад су се самосталци повукли из владе.

Пет дана пре тога италијанско посланство у Берну јавило је Риму да је Трумбић боравио у Берну, где се састао и са српским делегатом министарства унутрашњих послова, М. Лазаревићем; посланик је тврдио да је Трумбића бидео 18. септембра у граду, када је (тога дана) Лазаревић отпутовао у Женеву.¹³⁸ Нема података да се Трумбић том приликом састао са члановима Југословенског одбора било у Берну било у Женеви. Изгледа да је хватао везу с емисарима из земље, јер је увек водио рачуна о расположењу у домовини. У првој декади септембра заиста је у Швајцарској боравио, по трећи пут, Ф. Барац, којом је приликом (5. септембра) имао сусрет са И. Гмајнером, који је дуже потрајао,¹³⁹ и Трумбић је свакако на време примио белешку о том разговору.

Женевски чланови Југословенског одбора су на шапирографисану изјаву радикала (7. октобра) телеграфски тражили од Трумбића да се организује скуп свих угледних представника Србије и осталих југословенских крајева. Седница, али само Одбора, одржана је у Паризу 31. октобра, на којој је расправљано о ставовима Одбора и српске владе о југословенском питању. Од женевских чланова присуствовали су сви одборници. Сршкић је више пута узимао реч и тражио да се не предузима никакав корак који би у јавности могао створити утисак да се Одбор и српска влада разилазе у погледима; он је тражио да се Одбор никако не изјашњава у прилог свог признања као представника Југословена у Аустро-Угарској, док се не разговара се србијанским делегатима који су се већ почели сакупљати у Женеви. Трумбић се с тим није сложио: „догађаји лете, а ми не можемо застати и чекати везаних руку”. Председник Одбора је држао да при преговорима мора имати слободне руке, те му је управо било потребно Одборово овлашћење, Сршкић је на то захтевао да се причека бар док се не посаветује са политичарима из Босне, који су такође имали да дођу у Швајцарску! Бањанин је био против тога да се и тада губи време због завлачења српске владе. Босанац Д. Васиљевић је подржао Трумбићев предлог и тражио је гласање. Сви су гласали са „да” осим М. Сршкића, који је изјавио „да повлачи наравске консе-

¹³⁸ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 178, fasc. Jugoslavi, Pa-
lucchi из Берна 19.XI 1918.

¹³⁹ Б. Кризман, *Повјерљиве везе*, 225—7.

квенције” и да ће о разлозима (свог повлачења) писмено обавестити Одбор.¹⁴⁰

Почетком октобра присталице црногорског двора које су живеље у Швајцарској помагале су рад црногорског престолонаследника који је у Италији предузимао хитне мере за дизање устанка у Црној Гори и преузимање терена.¹⁴¹

Женевска конференција о стварању југословенске државе 1918. која је 6 — 9. новембра одржана у Женеви нема никакве посебне везе са политичким радом Југословена у граду Русао и Калвина, него је само искоришћено једно средиште међународне политике свима подесно. О том важном моменту у процесу настанка заједничке државе доста је писано, и то се овде неће резимирати.¹⁴² Овде ће се пренети само учешће женевских чланова Југословенског одбора, већ према кратким Трумбићевим забелешкама и насталим документима. Нису сваког дана сви Женевљани били преставници одбора. Првога дана (6. новембра) пре подне је узео реч само Д. Васиљевић о политици према Црној Гори. Поподне је он начинио један закључак: „Сложни смо у томе да буде један орган за представљање нашега народа и одбрану његових права. Кабинет што једноставнији, што стабилнији, што практичнији. Тешко ћемо из дискусије појединих пројеката. Ако има још који пројекат нека се каже. Може ли Скупштина вотират скупном Министарству неповерење а тако и Народно Вијеће. Шта онда?” Опет је Пашиић дао одговор, који је по Трумбићу био конфузан, о поверењу радикалане партије својим министрима. Другог дана пре подне опет је од Женевљана узимао реч само Д. Васиљевић. Кад је Корошец поставио питање савезничког непризнавања Народног вијећа, Васиљевић је најпре говорио о признању Вијећа од стране српске владе и додао: „Овај је рат револуција. Мирнодобске методе нису за нас. Треба узети послове који су предмет ратовања. Комисија значи подређени орган, треба насупрот да буде суверен. Који послови могу очекивати ријешење: 1) спољна политика, 2) ратна питања, 3) сва она питања која су нова. Оставити компетенције локалног код куће. Нисмо имали превентивне политике па стога данас није ништа приправљено”. Другог дана поподне Н. Сто-

¹⁴⁰ Грађа I, 337, 427—9.

¹⁴¹ Б. Храбак, *Борба*, 203—4.

¹⁴² Вид.: В. Кризман, *Женевска конференција о уједињењу 1918. године*, Историјски гласник бр. 1—2/1957, 3—32; М. Ђорђевић, *Србија и Југословени*, Београд 1922, 275—8; Ј. Марковић, *Женевска конференција и питање државног јединства*, Нови Живот II, 1919; Д. Јанковић, *Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године*, Историја XX века. књ. V, Београд 1964, 225—62; Исти, *Још о женевској конференцији о стварању југословенске заједнице 1918. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду I (1966), 247—64; Исти, *Око савезничког признања Југословенског одбора*, Зборник Правног факултета у Загребу, бр. 3—4/1967, 290—311; Исти, *О политичкој ситуацији међу Југословенима пред уједињење (у 1918, до октобра)*, Историјски гласник бр. 4/1964, 165—77.

јановић је осам пута узимао реч о компетенцијама заједничких и покрајинских органа, стално тражећи један државни савет који би био координатни орган, а указао је и на опасност да Италијани окупирају југословенске области док се заврши саборисање у Загребу. У својој посљедњој дискусији показао је да се баш не слаже са двојном организацијом државе. Рекао је да говори са становишта Босне и млађе генерације; пола и пола му је наличило на трговину; није био за то него за појам посла; за људе најспособније и најпоштеније, и то опет на бази посла који имају удела у заједничком министарству; да се задовољи идеја једнакоправности предложио је по једног министра без портфеља за Хрватску и Словенију, за Босну и за Србију. Вељко Петровић уопште није учествовао на седницама. Трећег и четвртог дана Одбора је представљао и Н. Стојановић. У заједничко министарство у име Народног вијећа од чланова Југословенског одбора предложен је само Женевљанин Д. Васиљевић. Записник са конференције и декларацију 9. новембра потписали су Н. Стојановић и Д. Васиљевић. Телеграм А. Трумбића А. Шоли којим је честитано образовање владе Босне и Херцеговине у сагласности са Народним вијећем у Загребу потписали су та двојица, Ј. Газари, Перо Слијепчевић и М. Јамбришак који је нешто пре конференције приспео у Женеву.¹⁴³

Тринаестог новембра са Трумбићем, Корошцем и П. Чингријем у Париз је приспео и Ј. Газари.¹⁴⁴ На конференцији нису узимали учешћа Лаза и Божа Марковић, нико од других радикала из Швајцарске, ни Андрија Радовић за Црногорце.

Корошец је у свом каснијем предавању о постанку државе СХС напоменуо да је између 8. и 12. новембра у Женеви боравио изасланик краља Николе. Он није учествовао ни у раду конференције нити је водио преговоре са представницима Народног вијећа.¹⁴⁵ У Паризу, средином новембра, дошло је до контакта између представника црногорске владе (Шоћ, Хајдуковић) и Корошца; у току дугог разговора ова двојица су тражила да у заједничку владу СХС уђу и представници црногорске владе; разговори нису дали никаквог резултата, јер се црногорско питање решавало на другој страни и на други начин.¹⁴⁶

Женевски лист „Либр Серби” (који је уређивао М. Симоновић) пренео је чланак старчевићанског гласила „Хрватска држава” о две струје у Хрватској (агресивни унитаристи југословенски и конфедеративисти). У чланку „Непризнавање Југославије” стајало је да се до пада царизма у Русији радило само о Великој Србији, која би пре свега обухватила православне крајеве,¹ те су прикриване заслуге Југословена у борби за са-

¹⁴³ Грађа II, 497—505, 506, 525, 527, 533.

¹⁴⁴ Исто, 567.

¹⁴⁵ Вид. Корошчево предавање које је публиковао Б. Кризман, стр. 72.

¹⁴⁶ Д. Вујовић, *Уједињење*, 147.

везничку ствар; по тој концепцији, суверенитет Србије као независне државе би се интегрално применио на земље у којима у знатнијем броју живе Срби; од пада царизма то гледиште је измењено, али само по форми а не и у садржини; Крфска декларација је стварно признала предоминантни положај Србије над осталим југословенским земљама.¹⁴⁷

Још средином децембра 1918. у Швајцарској је, већином у Женеви, боравило око 2.000 емиграната у највећем броју Срба и Хрвата. Др Михаел Вошњак је тражио да се емигрантима упути 2.000 швајцарских франака како би се припремили за сеобу. Аустријска влада је била спремна да помогне при пребацивању тих људи у домовину.¹⁴⁸

Тиме је, крајем децембра 1918, са доласком избеглица кућама, престао и политички рад Југословена у Швајцарској у ратно време.

Prof. dr. Bogumil Hrabak

LES YUGOSLAVES EN SUISSE 1915—1918

R e s u m é

La Yougoslavie se formait indubitablement sur les champs de bataille européens, tout d'abord sur ceux où l'armée serbe, courageuse, expérimentée et bien menée, versait son sang non seulement pour sa patrie. Mais, indirectement, la lutte pour un état commun existait partout où les Yougoslaves travaillaient et vivaient dans un peu plus grand nombre. La Suisse était le seul pays libre hors des pays alliés où les Yougoslaves pouvaient demeurer en sécurité. Le premier plus nombreux groupe de Yougoslaves se rendit en Suisse vers mi-mai 1915, et c'étaient des Slovènes. Dès lors des groupes de Yougoslaves arriveront continuellement des environs sous l'Autriche—Hongrie, de la Serbie après le retraitement de son armée à Corfou, ainsi qu'un peu de Monténégrins après la capitulation de l'armée monténégrine en janvier 1916. En Suisse se trouvaient plus de 2000 d'émigrés politiques, des déserteurs et des fugitifs, travaillant parmi eux les membres du comité yougoslave, institution du gouvernement serbe, ainsi que de nombreux députés serbes de divers partis politiques, beaucoup d'autres individus, des membres du comité monténégrin pour l'union nationale, des personnes du roi monténégrin Nicolas, ainsi que des services d'information étrangers. Parmi ce monde yougoslave il y en avait de divers points de vue sur la question de l'avenir des pays yougoslaves. On y formait de divers cercles, sociétés et associations, comme: »Strosmajer«, »Vila«, »Prosvjeta«, »Ujedinjenje«, »Herojska Srbija«, »Gaćinović« — on y éditait des revues et des journaux, dont la revue »Yougoslavie« était connue.

¹⁴⁷ Libre Serbie (Genève) № 6, 27.XI 1918, pp. 3, 2.

¹⁴⁸ Архив Словеније, Записник 30. in 36. seje vlade Nar. sveta SHS v Ljubljani, 9. и 18.XII 1918.